

26.8
П 641

ПОТЬОМКИН дон П. Г. ТЬЭРЭХОВ

ГЭОГРАФИ

КОГОВЛАН ТЫНГАЛТЫШ ШКОЛЫШТЫ
ТЫМЭНЬМЫ КНЬИГӘ

6905

АКШЫ 85 коп.

УЧПЭДГИЗ
МОСКВА ★ 1935

Проект

4 91
П 642

М. П. ПОТЬОМКИН дон П. Г. ТЬЭРЭХОВ

Г Э О Г Р А Ф И

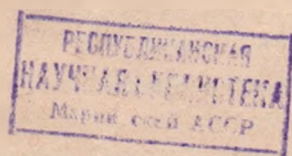
КОГОВЛАН ТЫНГАЛТЫШ ШКОЛЫШТЫ
ТЫМЭНЬМЫ КНЬИГӘ

Рушлагыц марлашкы Н. П. Цветков сәрэн

6905

РСФСР Наркомпросын
Коллэги йарыктэн
Рушлагыц марлашкы сәриймә
Районо йарыктэн

1947

У Ч П Э Д Г И З
МОСКВА ★ 1935

М. Потемкин и П. Терехов. ГЕОГРАФИЯ.

Учебник для начальной школы взрослых.

Перевод Цветкова Н. П.

Государственное Учебно-Педагогическое издательство — Москва, 1935 г.

Отв. редактор *Фирсов С.* Техн. ред. *Козлов С.* Корректор *Фирсов С.*

Сдано в набор 19/III 1935 г. Подписано к печати 5/V 1935 г.

Формат 62×94/16. Тираж 2500 экз.

Изд. л. 7. Бум. л. 31½. Авт. 5,06

68 224 тип. зн. в бум. листе.

Бумага № 2, бумфабрики «Герой Труда».

Инд. У. 6 н. Учгиз № 6478.

Цена без переплета 40 коп.; карты 15 коп.; переплет 30 коп.

Уполномоченный Главлита № В-104125.

Зак № 232.

17 ф-ка нац. книги ОГИЗ'а РСФСР треста «Полиграфкнига»
Москва, Шлюзовая наб., д. № 10.

I. Зэмля шар.

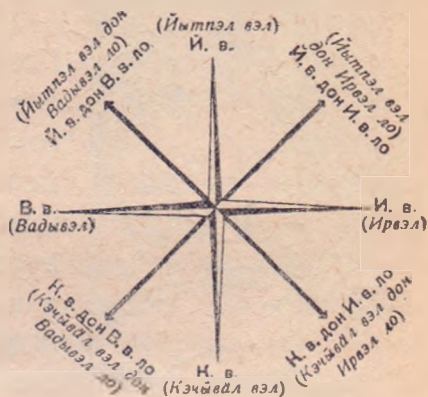
Горизонт дон горизонтын вэлвлэжй.

Йонгы төр вэрйшкй лэктын шагалмыкы йырвэшнэ ма кымда кого вэрйм ужын колтэнэ. Ти ужмына вэрйм горизонт маныт.

Горизонт кэрэк кына-мат йыргэц форман ылэш. Турэнэжй, кұшнй, кымык-тэн пиштймй йыргэшкй кого лэвэш гань пылгомym ужына. Горизонт тйрйштй зэмля дон пылгом вэш лимылэ чучыт. Горизонтын ти тйржым горизонт лынйи мьныт. Лачокшым гйнь, зэмлянь нйимахань тйржят,

нйимахань мычашыжат укэ: тидым опывлэ йштймнэдон пэлэнэ; горизонтын лынйидокы нйигнмат ма миэн ана шо: кэмйнэ сэмйнь горизонтшат вашталт мйя, горизонтын лынйижй соок мэгйцнэ мйндйрэн кодэш.

Иктэ-махань прэдмэт мэгйцнэ иктэ-махань вэлнй ыл-мым пэлйнэнэ гйнь, тйнам вургымла вэлнй, шалахай вэлнй, анзылны, шайылны ылэш манына. Вэс вэкйлэ сэрнэл вэлэ шагалат, токо анжыктым вэлвлэнэ вэс вэлвлэ лит. Прэд-мэтвлэн ылмы вэрйштйм со ик статьян төр анжыкташ горизонтын нйл вэлжылэнэт лымвлэм пуэнйт. Кэчйвэйлым, кэчй турэ ылшы горизонтым кэчйвэйл вэл маныт. Кэчйвэйл вэл ваштарэш ылшы вэс вэйлым

1-ш рис. Горизонтын вэвлэжй.

йытпэл вэл маныт. Иытпэл вэкылә мэлһн шагалмыкы, шайылнына кэчывәл вэл ылэш, вургымла вэлһнә— ир-вэл, шалахай вэлһнә — вадывэл, Горизонтын ирвэл вэцшы кэчыв лүлтэш дә вады вэләнжы вазалэш.

2-шы рис. Польш шыдыр-рым кыцэ момыла.

Горизонтын вэлвләжым кэчыв анжэн, тәр пәләш лиэш. Айаран годым пандым тәр шагалтымкы, кэчывәлым кэчыв сәк күшһн ылэшәт, пандын ымылкәжы сәк кытык лиэш. Кэчывәлым кэчыв кэчывәл вэлһн ылэш дә ымылкәжы тәрөк йытпэл вәкы вазэш.

Йыдым горизонтын вэлвләжым Польшарный шыдыр анжэн пәләш лиэш. Шыдырән соты йыдым, пәлгомышты карка шыдыр цуцам йылә моаш лиэш. Ти шыдыр цуцашты шым шыдыр, иһнә каркала әль вурдан кострульа кайыт. Ти каркан кок кәгә шыдырвләжы гач пәлгомышкы анжалмыкы, мә йаргата Польш шыдырым ужына. Польш шыдыр со ик вәрэок— пәлгомын йытпэл вэлһнжы ылэш.

Йори ыштымы компас прибордон горизонтын вэлвләжым сәк куштылгын пәләш лиэш. Компас изи коропля ылэш. Ти коропляшты, охоньидә ләвәш лывәлһн, кашар мычашэш сәрһылтшы магһытәндым¹ стрәлкы пижыктымы. Магһытәндым стрәлкы со ик вуйжыдон йытпэл вәлым, вәс вуйжыдон кэчывәл вәлым анжыкта. Стрәлкын йытпэл вәкылә ылшы мычашы-

¹ Магһыт—кыртһн әль вурс руда лаштык ылэш. Тиды мол кыртһн әль вурс хәдырвләм ышкә докыжы шывшэш. Сакой вурс лаштыкымок магһытәндәш лиэш, магһыттон вәлә тидым шәрәләш кәләш.

жым шимым, кэчывал вэкилэ мычашыжым ошым ыштат. Тэнэлэ компас горизонтын вэлвлэжым анжыкта. Компас анжыктымыдон зэмля вьлнйш прэдмэтворэ иктй-вэсйш-тйгйц кыды вэлнй ылмыштымат пэлэш лиэш. Тангыжышты компастэ, покшакыла мьндйркй кэаш акли. Вырсы йэлаштат армилан, палбдым вэрйшты кашташ компас когон кэрал ылэш.

Зэмлян формыжы.

Төр, йонгы вэрйшты шалгымна годым, ййрнэ цилэ вэки 5 км утла ужын кэрдйнэ, пөрт лэвэш вькй аль пушангы вуйыш кузымыкы, горизонтна кымдаэмэш: 10 м кукшйцыш кузымыкы, ййрнэ цилэ вэки 10 км йактэ горизонтым ужына; аэропланэш ик км кукшйцыш кузымыкы, 100 км-гыцат утла горизонт шэрлэ. Ма гишан вара кушйцын улнйшкйц мьндйркй ма ужына? Зэмля вьлвал, стөл вьлвал ганьок төр ылгэцы, горизонт акат шэрлй ьлнэжй. Лачокшы гйнь, зэмля вьлвал төр агыл, пукрикэ ылэш. Зэмля вьлвал пукрикэ ылмы гишан мьндйрнйш прэдмэтворэ, кушкй ана кузы гйнь, ма ужын ана кэрт.

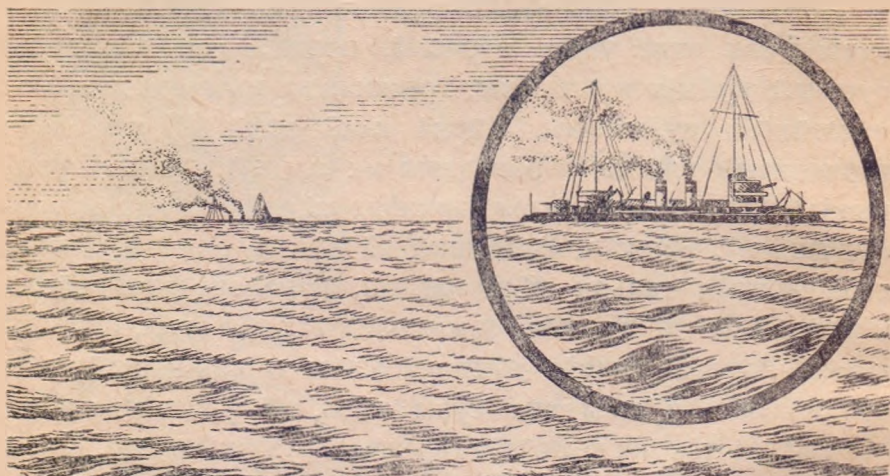
Тэнэок тангыж вьлвалэт төр агыл, пукрикэ ылэш. Кэшй прохотым сиргйц бинокльдон анжымы годым, пйтари прохотын ул чэствэвлэжй йамаш тынгальт, вара трувавлэжй вэлэ кайыт; тэнэлэ кэмйжй сэмйнь прохот, изинольэн тангыж пукрикэ шайык лиэш.

Зэмля вьлвал дон тангыж вьлвал цилэ вэрэ төр агыл-эп, пукрикэ ылыт манын ьндэ төрөк кэлэсэн кэрдйнэ. Зэмля вьлвалын пукрикэвлэжй цилэ вэрэок икань ылыт. Цилэ вьлвалжыдонок пукрикэ, шар вэлэ ылэш. Зэмля шар форман ылмыжым шуку статъан анжымаштон ма төрөк пэлэн, ынгьлэн кэрдйнэ.

Тошты готшы учонйвлэ, пйлгомыштыш сотэмдэрйшвлэм — кэчйм, тйлзйм, шйдырвлэм тымэньмашты, зэмля ьмйл шайык соты тйлзй лимйм анжымы годым, соты цэла тйлзй вькй ййргэшкй шим ьмйл лэвэтим ужыныт. Кэчй дон тйлзй лээш зэмля лимй годым, зэмля, кэчй

сотыгыц тылзый мұдымым учоныйвлә пәләнйт. Ниний тәнгә тумайәнйт: зәмльән ымылжый со йыргәшкый ыләш гыйнь, зәмльә шар форман ыләш маныныт.

Зәмльә, стөл вйльвәл гань, төр вйльвәлән ылгәцый, тидын цилә вәржыгыц со ик шыдырвләок кайнәштй. Лачокшы гыйнь, шыдырән пылгом цилә вәрә икань агыл. Кәчйвәл вәлышкыйлә мындыркый кәмйкый, пылгом вашталтым ма цакләнә: пәлым шыдырвләнә горизонт шайылан лит, пәрви уштым шыдырвләм пылгомышты ма ужуна.

3-шы рис. Прохот кәмйжый сәмйнь, горизонт шайылан лин мий; вургымла вәлнй йыргәц көргыштй подзорный трувагыц анжым годым прохотын каймыжы.

Тәхәнь примәрым нәлбәнә: стөл вйльнй арашынә кыдалыштәш, тидын турәжый кұшнй со потолок ыләш; шыртәш сәккым олма вйльнй арашынә кыдалыштәш гыйнь, кұшнй ылмыжы годым турәжый потолокым ужәш, лйвәлнй ылмыжы годым тупшы турә сәдырә лиәш. Тәнәләок пылгомат, шар статья зәмльән цилә вәлвләжый турә икань агыл.

Шукәрдоқ путьәшәствәнниквлә зәмльә йыр сәрнйл кашташ тйнәлйәнйт: ик вәкыйлә кәнйт-кәнйтәт ләкмы вәрйшкыйштй вәс вәцын сәрнйл толыныт. Тидәт зәмльәнә шар форман ылмым анжыкта. Пытәриок, 1519—1522 ивләштй путьәшәствәнник Магәллан зәмльә йыр сәрнйл толын.

Тыды кок и да пэлы каштын. Тынам кашташ пиш йасы ылын, шуку эдемжок корнэш колэнйт: Магэллан-дон иквэрэш ылшы 239 эдемышты 21 эдем вэлэ мьнгэш толын шон. Магэллан Ышкэжят корнэшок колэн. Магэллан паштэк зэмля йыр сярныл кашмаш шуку лин, шуку вэкыла каштыныт. Тэнэш годым зэмля йыр сярныл толаш нымахань йасат укэ: пойэздвлээш да прохотвлээш кок тьлзы да пэлышток зэмля йыр сярныл толаш лиэш.

Тэнэля гынь, зэмля шар форман ылэш, цила вэрэжок пукрика вьлвалан ылэш. Йырнэ зэмлян изи вэржым вэлэ ужунаат, пукрикажым, йыргэшкы ылмыжым ма цаклен ана кэрт. Зэмля пиш кого ылэш: зэмля шар йыр 40 тьж. км, зэмлян торэшыжы (дыаметржы) — 13 тьж. км нэры ылэш.

Суткашты зэмлян сярнымыжы.

Ирок йьдэ ир вэлын горизонт лывэц кэчы кузымым — лултмым, кэчывалым кушны ылмыжым, вадэш вады вэлан вазалмыжым ма кэчынь ужуна. Кэчын тэнэ сярнымыжым цилан палат; хресаньвлэ, нырышты ровотайымашты цаштэок, кэчы анжэнок паша ыштым вэрэмэм палат да, паша кэчыштым пайылат. Тьлзыят ирвэлгыц вадывэл вэкыла тэнэок сярнен кэа: тьлзы, кэчылаок куза да вазалэш. Шьдырвлэм йыт вашт анжым годым, тэвэ мам цаклаш лиэш: ик Польяр шьдыр вэлэ со ик вэрэок кодэш, вэржыгыц ак тэраваны, цила мол шьдыржы ирвэлгыц вадывэл вэкыла ти Польяр шьдыр йыр сярнат. Сярнымышты годым, шьдырвлэ ышкэ вэрыштымат, вэр ло кытыштымат ак вашталтэп. Тэнэля, кэчы, тьлзы да шьдырвлэ сярнымым ма ужуна, цила пьлгомышты ма улы шьдыр цуцавлэгэ ирвэлгыц вадывэл вэкыла сярнымыла чучэш.

Кэчын да молы сотэмдарышывлан сярнымышты мэланна вэлэ сярнымла чучыт. Лачокыштыжы, нины ирвэлгыц вадывэлышкыла ак сярнэп, зэмля ышкэ вадывэлгыц ирвэлышкыла сярнэ, вэс статья манмыла гынь, сярны-

мѣлѣ кайшы кэчѣ дѣ молы сотѣмдѣрышывлѣ вѣштарѣш сѣрнѣт.

Зѣмльѣ ѣшкѣ ѣѣржѣ суткашты икрѣдѣ сѣрнѣлѣш; тѣнгѣ сѣрнѣл шомашым суткаштыш сѣрнѣлмѣш маныт. Зѣмльѣ вѣлнѣ цилѣ ма улыжы, сагажы мѣѣт зѣмльѣдон иквѣрѣш сѣрнѣнѣѣт, зѣмльѣн сѣрнѣмѣжѣм ана цаклы. Пойѣздѣш кѣмѣнѣ годым, вагоныштышы тѣнгѣвлѣѣт, эдѣм-влѣѣт анзыкыла кѣѣтѣт, цилѣ тѣнѣшыжѣ — пѣртвлѣ, пу-шѣнгѣвлѣ, тѣѣльграф мѣнгѣвлѣ — пойѣзд вѣштарѣш толмыла чучыт.

4-шѣ рис. Глобус.

Сутка ѣѣдѣ зѣмльѣн сѣрнѣмѣшты кэчѣ пѣтѣри зѣмльѣ шарын ик вѣлжѣм сотѣмдѣрѣ, вара — вѣс вѣлжѣм. Ти гишѣн зѣмльѣ вѣлнѣ кэчѣ дон ѣѣт икѣжѣк-иктѣштѣм вѣшталтѣн миѣт.

Зѣмльѣн сѣрнѣмѣшыжѣм глобустон куштылгын анжыкташ лиѣш. Глобус тидѣ пиш когон изиѣмдѣмѣ, зѣмльѣ формым анжыктышы шар ылѣш. Ти шѣдѣр ѣѣр глобус шарым вадывѣлгыц ирвѣлѣшкылѣ сѣрѣш лиѣш.

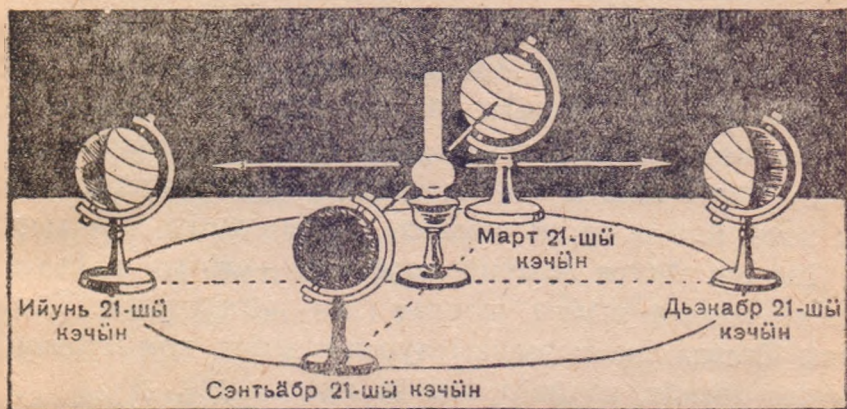
Глобус шѣдѣрын кушыл дѣ ѣл мычашыжым польус-влѣ маныт: кушыл вуйжым — ѣѣтпѣл вѣл польус, ѣл вуйжым — кэчѣвѣл вѣл польус. Глобус вѣлѣц кок польус лѣѣш, покшалан, ѣѣргорным ыдыралыт. Ти ѣѣргорным экватор маныт.

Зѣмльѣѣт глобустаок сѣрнѣ; сѣдѣндон зѣмльѣ ѣшкѣ шѣдѣржѣ ѣѣр суткашты икѣнѣ сѣрнѣлѣш, маныт.

Зѣмльѣ шар кок тѣрвѣнѣдѣм точкаан ылѣш. Ти тѣр-вѣнѣдѣм точкавлѣ зѣмльѣн польусвлѣжѣ ылыт. Зѣмльѣ шар вѣлѣцѣт кок польус лѣѣш, покшалан, ѣѣр ыдыралмы корны — экватор улы манын, ышышты шанат. Ти экватор зѣмльѣ шарым кок пѣлшарѣш — ѣѣтпѣл вѣл дон кэчѣвѣл вѣл пѣлшарѣш пайыла.

Ик и мыч зэмля́н сэрнѣмѣжы.

Пылгомышты кэчы сутка мычкы вэлэ агыл вэржым вашталта; тиды́ и мычко́к вэржым вашталтэн мий. Кэ́нѣж тѣлзѣ́н кэчы́ ир лѣлтэ́ш, вадэ́ш ир вазалэ́ш, тидѣ́м ма́ цилэ́н пэлэ́нэ. Кэ́нѣжы́м кэчы́ ку́жы го́дым мыты́к йы́т ылэ́ш, тидѣ́мат ма́ пэлэ́нэ. Кэ́нѣж йы́т гиша́н по́пымы го́дым, вады́ жэра́ пѣ́тэн шотэ́ок ир жэра́ тѣ́нгэлэлтэ́ш

5-шы́ рис. Лампы́дон да́ глобу́стон ѣ́штѣ́мѣ опы́т: тѣ́лѣ́м шо́шым, кэ́нѣжы́м да́ шы́жы́м зэ́мля́н ылмы́ вэрвля́жы (стрѣ́лкы́вля́ кэ́чы́ йалвля́н тура́н вазалмы́ вэрвля́м анжы́ктат).

маны́т. Тѣ́лѣ́м гѣ́нь, кэ́чы́ мыты́к, йы́т ку́жы; тѣ́лѣ́м кэ́чы́ йѣ́лэ́ ак ку́зы, ир вазалэ́ш.

Тэ́нгэ́ вашталт ми́машты́ горизон́т ту́рэ кэ́чы́ ылмы́ ку́кшы́цят и мы́чкы вашталт ми́я. Кэ́нѣж тура́ кэ́чы́ва́-лы́м кэ́чы́ сэ́к ку́шны́ лиэ́ш, тѣ́лѣ́мжы́ ко́гоно́к ў́лны́ лиэ́ш. Кэ́чы́ ма́ньар ку́шкы́ ку́за, тѣ́на́ры́ ко́гон да́ ко́гон тиды́ ѣ́ры́ктэ́.

Кэ́чы́ ма́хань-шон вэ́рышты́ и мы́чкы ли́машѣ́жы, кэ́чы́ йѣ́р зэ́мля́ сэрнѣ́мѣшэ́ш ли́н ми́я. Зэ́мля́ до́н кэ́чы́ ло́шты́ пиш ми́нды́р, нѣ́ны́ ло́шты́ 150 млн. км ылэ́ш. Кэ́чы́ йѣ́р зэ́мля́ ѣ́шкэ́ корны́жыдо́н пиш чѣ́нь кэ́а, ик ишты́ кэ́чы́ йѣ́р сэрнэ́н шо́эш. И мы́чкы кэ́чы́ йѣ́р сэрнѣ́мѣжы́ гачо́к зэ́мля́н шы́ды́ржы́ зэ́мля́ кэ́мѣ́

корнышты со икань тѣрѣнь ылэш. Ти гишан тѣлѣм, кѣнѣжѣм, мол вѣрѣмѣнѣт зѣмльѣ вѣлкѣ кѣчѣ йалвлѣ икань ак вазалѣп.

Чуктѣм лампы йѣр стѣл вѣлнѣ глобусым сѣрѣн, кѣчѣ йѣр зѣмльѣ и мыч сѣрнѣмѣжѣм анжыктѣнѣ, лампыжым кѣчѣ маньна. Глобусым йалжы тѣрвѣн тѣрѣнь лимѣлѣ пѣжыктѣнѣ.

Соты (лампы тыл) 21-шѣ ийунынѣ экватѣргѣц йѣтпѣл вѣлѣнрѣк туран вазалѣш. Кѣчѣвѣл вѣл пѣлшарышкы тѣнѣм кѣчѣ йал соты пасѣнрѣк вазалѣш. Тѣнѣм йѣтпѣл вѣл пѣлшарышты кѣнѣж ылэш, кѣчѣвѣл вѣл пѣлшарышты — тѣл. Зѣмльѣн сѣрнѣм вѣр вѣс вѣлнѣжѣ пѣл иштѣ, кѣчѣ йалвлѣ экватѣргѣц кѣчѣвѣл вѣлѣнрѣк вазалыт, — тѣнѣм тѣштѣ кѣнѣж ылэш; йѣтпѣл вѣл пѣлшарышкы кѣчѣ йалвлѣ пасѣн вазалыт, тѣнѣм тѣштѣ тѣл ылэш.

Тѣл дон кѣнѣж лоштыш вѣрѣмѣвлѣ — мартын дѣ сѣнтѣябрѣн — зѣмльѣ вѣлнѣ шошым дон шѣжѣ ылыт. Тѣнѣм кѣчѣ йалвлѣ экватѣрышкы туран вазалыт, кок пѣлшаргѣ, йѣтпѣл вѣлжѣт, кѣчѣвѣл вѣлжѣт икань ѣрѣт.

Тѣнѣлѣн, зѣмльѣн шѣдѣржѣ соок ик стѣтъан тѣрѣнь ылмы гишан зѣмльѣ вѣлнѣ: тѣл, шошым, кѣнѣж, шѣжѣ, икѣжѣк-иктѣштѣ паштѣк-паштѣк лин миѣт.

Кѣчѣн сѣстѣмѣжѣ.

Кѣчѣ йѣр, зѣмльѣлѣок, кѣндѣкш вѣс тѣѣла, планѣтвлѣ сѣрнѣт. Ти планѣтвлѣ цѣлѣн кѣчѣгѣц икнѣр вѣрѣштѣ агылѣп: кыдыжы зѣмльѣгѣц мѣндѣрнѣ, кыдыжы зѣмльѣгѣц лишнѣ ылыт. Пѣлгомышты планѣтвлѣм шѣдѣрвлѣлѣок мѣ ужнына. Планѣтвлѣ шѣдѣрвлѣгѣц арашты дон айырлат, нинѣ шѣдѣрвлѣгѣц шуку гѣнѣ изи ымыт; планѣтвлѣн ѣшкѣ сотышты укѣ, нинѣм кѣчѣ вѣлѣ сотѣмдѣрѣ. Вѣрѣштѣдонат планѣтвлѣ шѣдѣрвлѣгѣц мѣдокына лишнѣ ылыт. Шѣдѣрвлѣ сѣк силан подзорный трува вашт анжым годом тѣолгѣ кайшы точкала вѣлѣ чучыт, планѣтвлѣжѣ тѣхѣнѣ трува вашт анжым годом изи йѣргѣцлѣ

чучыт. Вадэш, кэчй вазалмы андакок, эчэ вады жэрä сotyш-
ты ик планьэт пиш сотын тьол-
гыжалт кайэш; ти планьэток вэс
вэрэмәнät — ир жэрән, кэчй лүлт-
мй анзыц, пылгомышты ирвэлнй
кайэш. Ти планьэтйм халык
лошты „жэрä шьдыр“ аль „ва-
ды шьдыр“ маныт. Наукышты
ти планьэтйм Вэньэра маныт.
Планьэтвлä, зэмльäлäок, кэчй
йырät, йшкэ шьдырышты йй-
рät сәрнät.

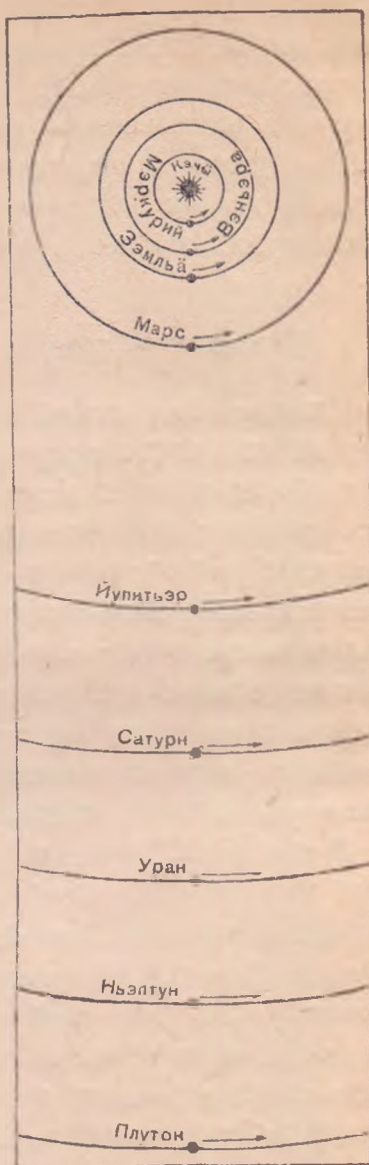
Зэмльäät планьэтй ылэш.
Кэчй дон цилä планьэтвлäжй
кэчйн систьэмйжй ылыт.

Кэчйжй ти систьэмйн пок-
шал вәрйштыжй ылэш. Кэчй
1 300 000 гәнä зэмльäгйц кого
шар ылэш. 5 тйжэмгйц 6 тйжэм
градус йактэ кальалт шьцшй
ылэшät, кэчй цилä сотэмдärä
дä ырйктä. Ти когон шокшы
кэчйшты ма-улы цилä вэшчэ-
стважы пиньдй лин ак кэрт:
кэчйшты ма-улы цилä вэшчэ-
стважок шьрәнйшй аль пар
гань ылэш.

Зэмльä лимäш.

Зэмльä дон мол планьэтвлән
лимäшйштым науку тэнэ ын-
гылдара.

Шуку мйльиард и пәрви кэчйн аражы, кйзйтшй
аражыгйц кого ылын: шокшыжат кйзйтшйгйц кого-
ракын шокшы ылын, кэчй вишкйдырäк ылын. Кэчй лишйц-
рäк, тамаханьы вэсй, пылгомыштыш тьэлä эртэн кäй ылын.

6-шы рис. Кэчйн систьэмйжй.

Магнѣтлѣ шывшымы силажы дон ти тѣла кѣчѣн калѣалт шѣцшѣ парла ылшы шуку вѣшчѣстважым тѣрвѣшкѣжылѣ шывшыл нѣлѣн, тѣ шывшыл нѣлмѣ вѣшчѣства аравлѣ пѣлгомышты кѣчѣ йѣр сѣрнѣш тѣнгѣлѣнѣт. Пѣзѣрнѣн цаткѣдем шомыкышты, нинѣгѣц планѣэтвлѣ линѣт. Нинѣ лошты йужшы, пиш кого ылатат, кѣзѣт йактѣок калѣалт шѣцшѣ хѣлѣок ылыт, молыжы укшѣнѣт дѣ вѣлвѣлѣштѣ пинѣдѣмѣн. Зѣмльѣѣт укшѣш планѣэт ылѣш.

Рѣлыги науки ваштарѣш ылѣш.

Пѣлгомышты зѣмльѣн ылмы вѣржѣ гишѣн дѣ кѣцѣ лимѣшѣжѣ гишѣн наукин тымдымашыжы — рѣлыгин, библии лѣмѣн кнѣигѣштѣ анжыктымыдон иканѣ агыл, воксѣок вѣс статѣан ылѣш. Рѣлыги тымдымыдон гѣнѣ кѣчѣмѣт, тѣлзѣмѣт, шѣдѣрвлѣмѣт йымы вуйта ѣштѣн. Зѣмльѣ, ти тымдымаштон, цилѣ мирѣн покшал вѣржѣ ылѣш, пѣлгомышты ылшы мол тѣэлавлѣ вуйта тидѣн йѣр сѣрнѣт. Эксплоатѣируйшы классвлѣ палшымдон, рѣлыги — наукин у сѣмѣнѣ тымдымаш ваштарѣш когон кредѣлѣн, кѣзѣтѣт кредѣлѣш: наукин кнѣигѣвлѣжѣм йылатѣн, у сѣмѣнѣ тымдышы учонѣйвлѣм пѣзѣрѣтѣлѣн.

Зѣмльѣ йѣр кѣчѣ ак сѣрнѣ, зѣмльѣ ѣшкѣ шѣдѣржѣ йѣр дѣ кѣчѣ йѣр сѣрнѣ манын, сѣк пѣтѣрижок учонѣй Копѣрнѣик кѣлѣсѣн. Зѣмльѣ вѣржѣгѣц тѣрвѣнѣдѣмѣ планѣэт ылѣш манын тымдымашым — Копѣрнѣик „такѣш шайѣѣш“ шотлѣн. 1543 ин, тидѣн кнѣигѣвлѣжѣ пѣцѣтлѣлт лѣкмѣ годым, Копѣрнѣик колаш вазын. Йымы мыскылышы йѣрѣтѣик кнѣигѣвлѣ ылыт манын, цѣркѣ Копѣрнѣикѣн кнѣигѣвлѣжѣм проклѣнѣѣн. Копѣрнѣиклѣок тымдышы — учонѣй Бруно — зѣмльѣ кѣчѣ йѣр сѣрнѣмѣм ынѣылдарѣн тымдѣн; ти гишѣн Бруном цѣрковнѣй суттон суйѣнѣт дѣ ѣлѣшѣмок тылѣш йылатѣн пуштыныт. Вѣс учонѣйым — Галѣильѣѣѣм — тѣнгѣ тымдымашыжым нѣэвольтѣ цѣрѣнѣт: ат цѣрнѣ гѣнѣ, тѣнѣѣм казнѣнѣ, — маныныт.

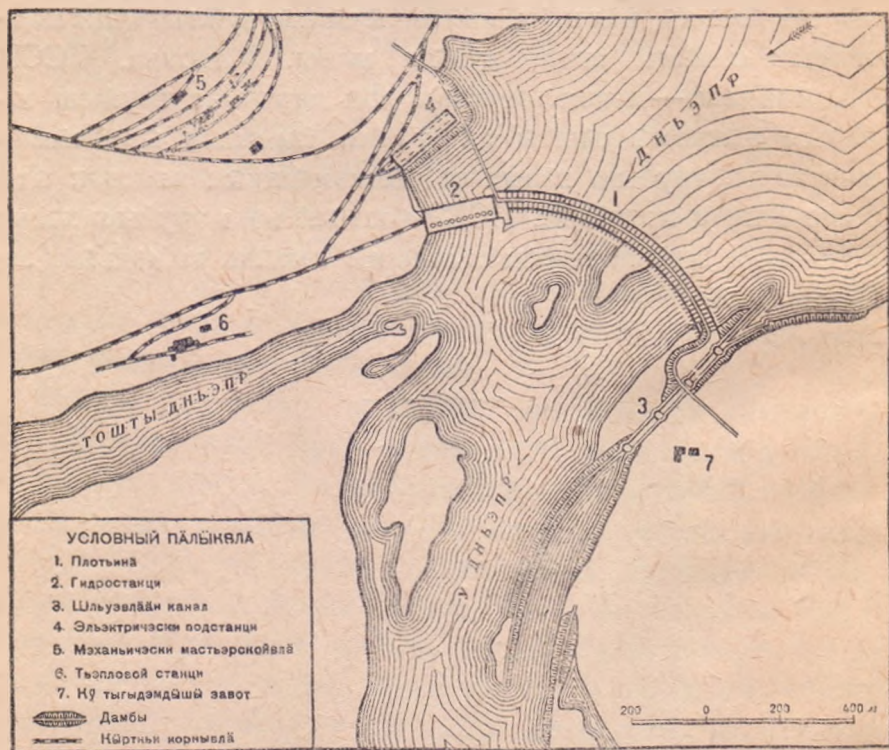
Ти кредѣлмѣштѣ наукою сѣнгѣн; библииштѣ сирѣмѣ

йамаквләлән, мир ыштѣмѣ дон стройымы гишән сирѣмѣ
йамаклан, кѣзѣт тымәнѣтѣмѣ дә науком воксэок пәлѣдѣмѣ
эдәмвлә вэлә ынѣнѣт. Рѣлыги кѣзѣтѣт халыком пѣцкѣмѣ-
шышток урдаш цаца дә науки тымдымаштон крѣдәлѣш.
Тымәнѣтѣмѣ дә йымылан ынѣнѣшѣ, пѣзѣрнѣкѣштѣ ылы-
шѣ эдем, зѣмльә вѣлнѣшѣ власть пайанвлә кидѣштѣ ылѣшѣт
(СССР-гѣц пасна власть пайанвлә кидѣштѣ), рѣлыги тру-
йыш халыком пѣцкѣмѣштѣ урдаш цаца. Копѣрнѣкѣн
тымдымашыжы ваштарѣш кѣзѣтѣт эчѣ спорат, тѣдѣн тым-
дымашыжым циләнок эчѣ лачокѣш ак шотлѣп. Пѣзѣрнѣ-
кѣштѣ ылышывлә — анзыкыла кѣш манын, сотышты
ылаш манын, нѣнѣн смѣлан тумайымашышты, — йәлѣм пѣ-
зѣртѣн ылышѣ, йәл шѣм нѣгѣн ылышѣ, вуйлалтышы клас-
свләлән сѣмѣнѣ агыл, лудѣш ылѣш. Мәдонна, СССР-
ыштѣнѣ вэлә — правитьѣлствы дон партѣна труйыш ха-
дыком пѣцкѣмѣшѣштѣ ак урдѣп, йымылан ынѣнѣмѣш
ваштарѣш, труйыш халыком пѣцкѣмѣшкѣц воксэок ыта-
рымаш вѣрц крѣдәлѣт. СССР-ыштѣнѣ вэлә труйыш халык
шукын дә шукын науки тымдымы сѣмѣнѣ тымәнѣт, ан-
зыкыла кѣт.

II. План дон карты.

Планым Ыштѣмәш.

Зәмлә вѣлнѣ ылшы махань-шон прѣдмѣтвлә ылмы вәрѣм куштылгын пәләш, нѣнѣ ылмы вәрѣм пумагәш рисуйат.

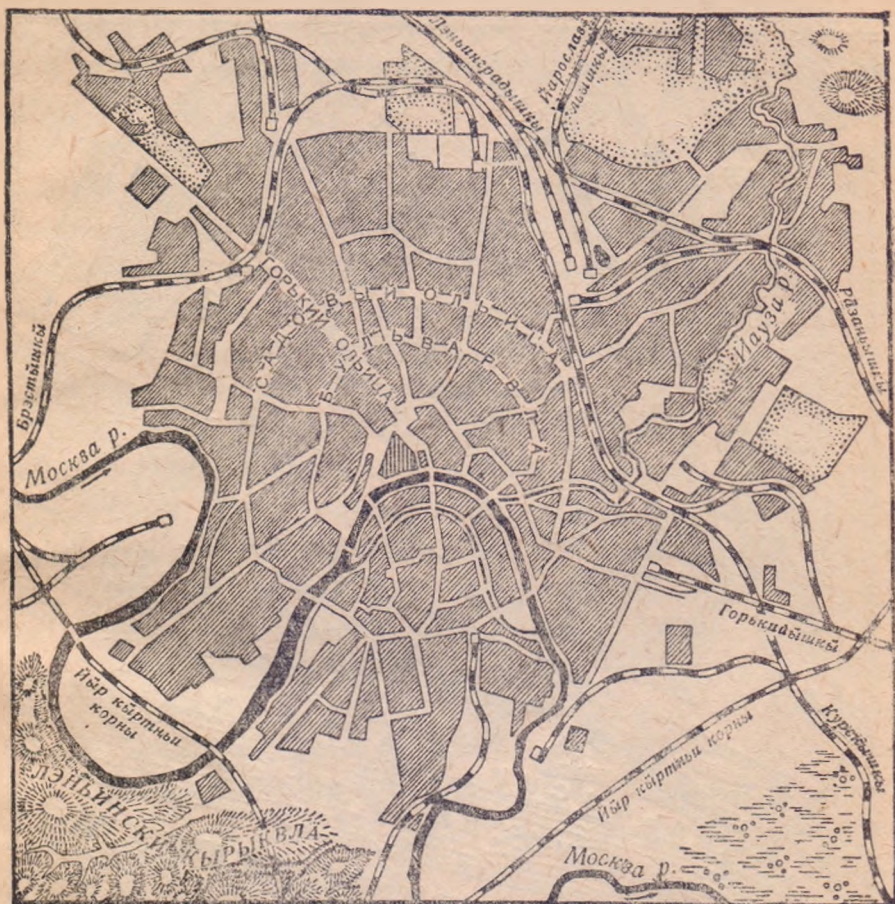

7-шѣ рис. Днѣпрогәсѣм анжнктѣмы план.

Тә анзылныда (7-шѣ рис.) Днѣпр рәкә тѣрәш, Днѣпр порогывлә доран стройымы сәк кого эльэктричәскәи станци—Днѣпрогәсѣн планжы ыләш. Пиш кушѣц кәшѣ аэ-

роплангыц ужмылаок тн планышты Дньэпрогэсын цилä вярвлäжымок мä ужына.

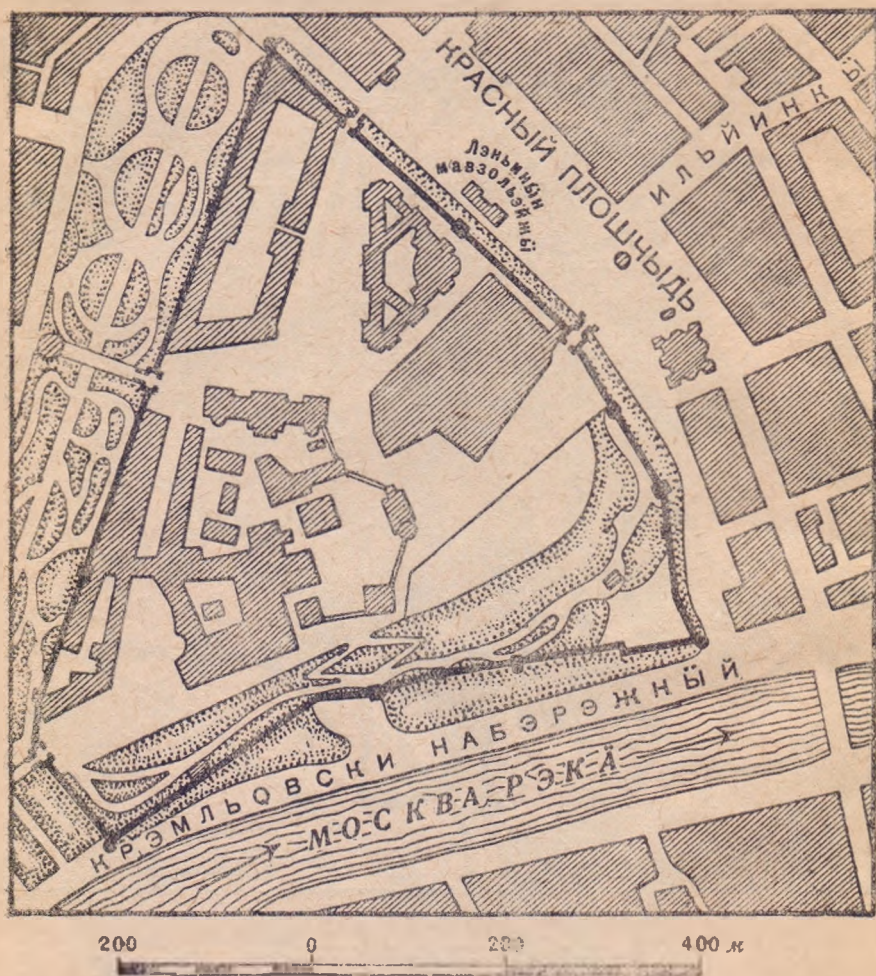
Дньэпрогэс пүä доны Дньэпр рэкән кымдыкшы 600 м ылэш. Планэшбжы тидым 3 см кыттоп анжыктымы. Тэнэ

8-шй рис. Москвам анжыктымы план.

гынь, планышты пүан (плотынән) кытшы 20 000 гәнä чыдәм-
дймй ылэш. Тэнэлä план бштымашты лачокшы кыт висä вä-
рэш изиэмдйм висәм кычылтына. Планын лачокшы кыт висä
вärэш нälмй кыт висәм, планын масштабшы маныг. Планын масштабым план лывälән äль план öрдйжэш лы-

ябилә рисуйат: ти лыным сантиметрвләэш пайылән шын-
дәт, сирым цифрвләжы сантиметрышты маньар метр әль
маньар километр ылмы анжыкта. Тәхән лыным лыны-
дон анжыктымы масштаб маныт. Лыныдон анжыктымы

9-шы рис. Москвагышы Кремльым анжыктымы план.

масштаб сага әль вәрәшыжы тыгдәмым сирәт, масштабшым
числадон анжыктымы масштаб маныт. Масштабэш $\frac{1}{1000}$
сирәт гынь, тиды лачокшы кытым 1000 гәнә изиэмдымым
анжыкта.

Планышты цилä прädмätвлäм ик масшäбтон рисуйән Ёштät, ти гишән планыштыш прädмätвлäм лачокышты ылшы прädмätвлäлäок тöрөштäräш лиэш. Ик Ёлйш вэс Ёлйшкыц кок пай чыды вәрйм йәшнә гынь, планыштат тйдын вәржы кок пай чыды лишашлык.

Планым кого масшäбтон рисуйән Ёштät гынь, планжат кого лиэш; изи масшäбтон рисуйән Ёштät гынь, планжат изи лиэш.

Кок план (8-шй дон 9-шй рис.) изи масшäбтон Ёштймы: Союзнан йакшар стöльицйжы — Москва — план дон кого масшäбтон Ёштймы Москваштыш Крэмльын планым тöрөштärән анжәнә. Москва планышты Крэмль изи вәрйм йәшнә. Ти планышты кого масшäбтон Ёштймы Крэмль планыштышыла ма улы, цилä анжыктымы агыл. Ти гишәнок план изи масшäбтон Ёштймы гынь, ма улы цилäмоk чыдым анжыкташ лиэш.

Ма махань ылэш, маньар вәрйм йәшнә, тйдым планышты пäläш лиэш; прädмätвлä икты-вэсйштыгыц кыштыла, кынар вәрйшты ылыт, план цилä анжыкта. Планышты горизонт вэлвлäм стрэлкыдон — пикштон — анжыктат, пикш мычашыжы йытпэл вэлйм анжыкта.

Стрэлкы укә гынь, йытпэл вэл, со план кұшыл вэлнй ылэш. Сэдйндонoк планыштыш прädмätвлä горизонтын кыды вэлнй ылмыштым, икты-вэсйштыгыц кышты, мазар-рак вәрйшты ылмыштым пäläш лиэш. Примэрлән Днйэ-прогэс планым нälйнә. Пуә (плотыинә) доны Днйэпрйн ик сиржйгыц вэс сиржй йактә 600 м ылэш. Тидын ик сиржй йытпэл вэл дон вадывэл лошты ылэш, вэс сиржй — кэчывäl вэл дон ирвэл лошты.

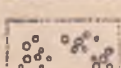
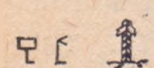
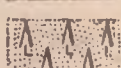
Планэш анжыктымы прädмätвлäм пälймäш.

Планэш анжыктымы прädмätвлäм чий валгыдон дә махань-шон пälйквлäдон пäläш лиэш. Махань валгы, махань пälйк мам анжыкта, сожок план сага, öрдйжэш

сирәт. Ти пәлйквләм анжән, планым лыдаш, ынгылаш лиэш.

Планэш соок анжыктымы пәлйквләм (10-шы рис., 18-шый стр. анжы).

Кньигәэш вәр гишән сирымым лытмыгыц раскыдын, тәхән пәлйквләм анжән, планым ынгылаш лиэш. Планышты ма

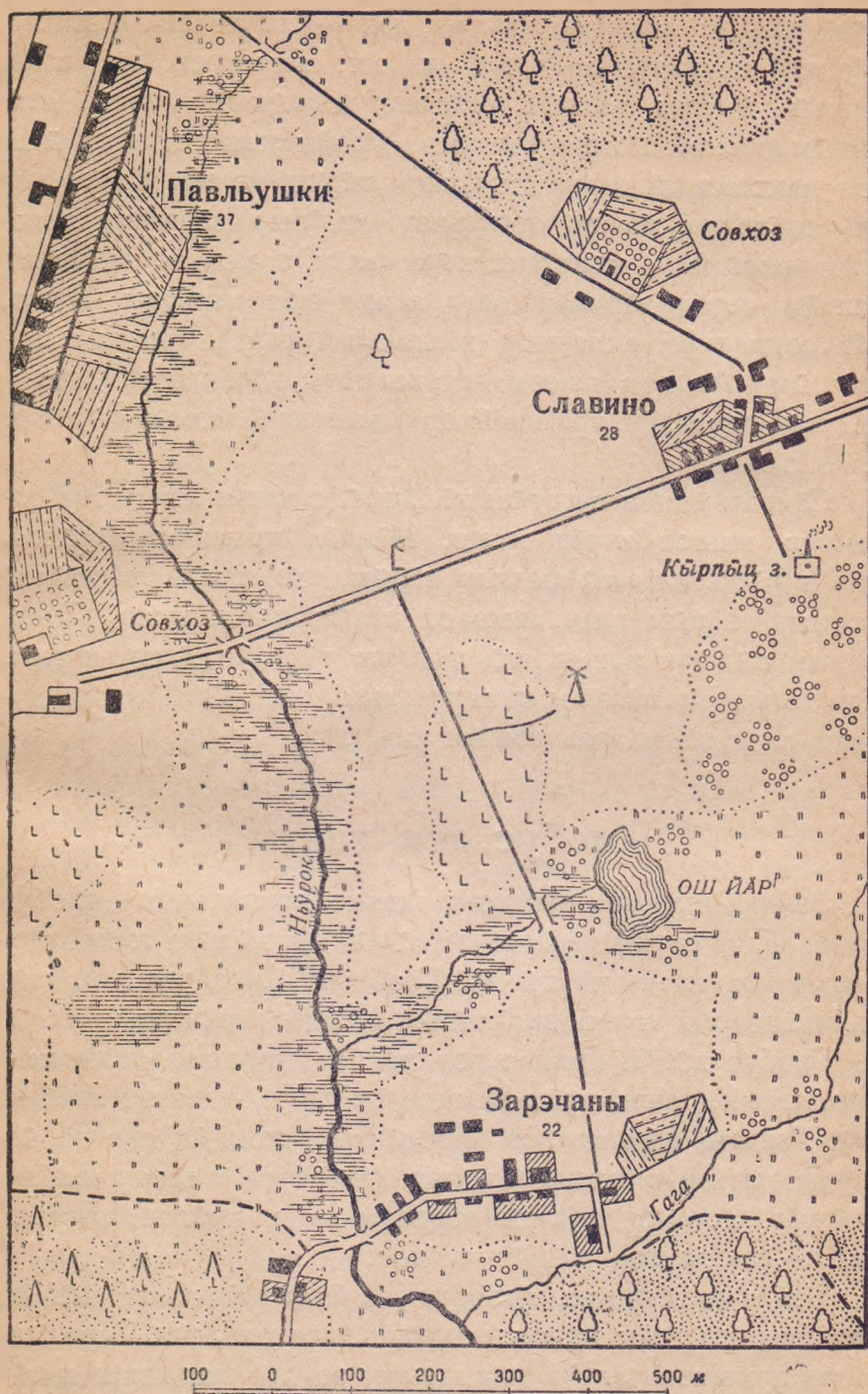
	Сарай		Ныр
	Пасна тома		Кавштавичы
	Фабрикы		Роэн нәлмы шыргы
	Мардәж вәкш		Отәр
	Километр мән ы		Кожәр, йәктәр (имән шыргы)
	Пошты		Ылыштәшән шыргы.
	Сола		Алык (сәрән)
	Сады		Ванжаш лимы дә ванжән кәрттым куп.
			Төр вәрыштыш ошма, нәркәән вәрыштыш ошма.

10-шы рис. Планышты анжыктымы пәлйквлә.

улы, циләм икәнәшток мә ужын кәрдынә,—ылышвләм, нырвләм, шыргывләм, аңгырвләм, корнывләм—икты-вәсыштыгыц кышты, махань вәрышты ылыт—йонгәтан ужын кәрдынә.

Ровочый дон колхозный планым лыдын мыштышашлык ылыт.

Социализмым мыштән, ыштон ыштымәшты ровочый дон колхозныклан планым лыдын мыштымаш пишок кәрәл ылэш. Завот стройаш тынәлмы анзыц прамой вә-

11-шы рис. Сола вӑрым анжыктымы план.

рѳым айырѳн мышташ кѳлѳш, цѳх корпусвлѳм шѳндѳш вѳрвлѳм анжыктѳн мышташ кѳлѳш, мастѳэрскойвлѳ соты лиштѳ, ѳйтпѳл вѳкѳлѳ окнѳаан ѳнжѳштѳ лиѳп. Цилѳ тидѳм прамой ѳштѳн мышташ, стройышылан планым ѳштѳн мышташ дѳ планжым ѳажон пѳлѳш кѳлѳш. Колхозым ѳль совхозым ѳажон органѳизуйаш, ныр вѳрвлѳм, алыквлѳм висѳкѳлѳн мышташ, корнывлѳм, томавлѳм, молымат ѳштѳш кѳрѳл вѳрвлѳм план анжѳн мон мышташ кѳлѳш. Мѳ социальистѳически у халавлѳм ѳштѳнѳ, тошты халавлѳжѳм у пландон ѳажоѳмдѳнѳ; халаштыш ѳльницѳвлѳм, кварталвлѳм парквлѳм, трамвай корнывлѳм кѳрѳл сѳмѳнѳ ѳштѳш план палша.

Сѳндѳльѳкнѳм пѳрѳгѳм пѳшѳштѳ планым кычылт мыштымаш пишок кѳрѳл ылѳш. Мѳнмѳн красноармѳйцѳвлѳ, ѳшкѳ чѳстьѳвлѳштѳ шалгым вѳрѳм, тышманын чѳстьѳвлѳ шалгым вѳрѳм план анжѳнок пѳлѳшѳшлык ылыт. Тышманым сѳнѳш манын, тѳ шалгым вѳрвлѳн ѳаралыштым, ѳардымыштым пѳлѳн мыштышашлык ылѳш. Цилѳ ти задачвлѳм план пѳлѳн вѳлѳ рѳшѳш лиѳш.

Глобус дон карты.

Зѳмльѳ шар формым сѳк ѳажон анжыктышы — глобус ылѳш. Пиш шуку гѳнѳ изиѳмдѳмѳ зѳмльѳ шар ганы глобусын ылмыжым мѳ пѳлѳнѳ. Глобусын 1 м торѳш висѳжѳ, зѳмльѳ шарын торѳш висѳжѳгыц 13 млн. гѳнѳ кѳтѳк ылѳш.

Глобус вѳлѳн ѳйтпѳл вѳл дон кѳчѳвѳл вѳл польусым, экваторым, таңыжвлѳм дѳ сирвлѳм рисуйѳн вѳзѳн анжыктат. Таңыж вѳрѳм кловыйым ѳштѳт, зѳмльѳн сир вѳрѳм шуку статьян чиѳлтѳн анжыктат: лап вѳрвлѳм ѳжар чиѳдон чиѳлтѳт, когонок кѳкѳшѳ вѳрвлѳм — ош чиѳдон, кырыквлѳм — шуку ѳиш кѳрѳн чиѳдон.

Зѳмльѳн формыжым глобус сѳк ѳажон анжыкта гѳнѳѳт, глобус цилѳ статьянок кычылташ ѳаралок агыл. Тѳр вѳлвѳлѳн пумагаѳш ѳштѳн анжыктымы зѳмльѳ шарышты цилѳнок уѳаш лиѳш, глобусышты цилѳок ак кай, изи глобус вѳлѳн

зэмля́н ча́стьявля́жы тыгыдын анжыкталтыт, а́ль воксэо́к ак кайэ́п. Ти гиша́нок глобус ва́рэш картывлáм кычылташ ва́рэштэ́ш.

Зэмля́ шарым цэла хáлáoк картэ́ш кок пэлшардон, ирвэл дон вадывэл пэлшарвлáдон анжыкташ лиэ́ш. Ти кок пэлшар кок карты ылыт. Зэмля́ шарын пэ́лыжым анжыктатат, нины́м пэлшарвлá маныт. Цэла шарым польу́с-кы́ц польу́сыш кытын, коктэ́ш пы́чкы́н, ти кок пэл шарым айырат. Картым йа́жон пáлэн шоаш, пы́тáри пэлшаран картым анжалына.

Пэлшар картышты мам ужаш лиэ́ш.

Пэлшарвлáм анжымда годым, та́ пиш шу́кы вы́дaн ва́р-влáм ужыда: нины́ Атлaнтычэ́ски Кого а́ль Ты́р окэ́aн да Инды́йски окэ́aн ылыт. Окэ́aнвлá лошты вы́тты́мы́ кого ва́рвлá, а́ль ма́тьэри́квлá ылыт. Ма́тьэри́квлá пасна сáндáлы́к ча́стьявля́эш айырлат. Зэмля́ шарышты сáндáлы́к ча́стьявлáн ва́рaн-ва́рышты́м ы́ндэ анжалына.

Вадывэл пэлшарышты йытпэл вэлгы́ц кэчы́ва́л вэ́кы́ла́ кужын шывшылтшы **Аме́рикы́** ылэ́ш; тиды́ кок ча́стья́дон, Йытпэл вэл дон Кэчы́ва́л вэл Аме́риквлá иква́рэш пи́жшы́-влá ылыт. Зэмля́ шарын вэс вэлны́жы́, ирвэл пэлшарышты, тангыжвлáдон а́ры́мы́ кого ма́тьэри́к ылэ́ш. Ти ма́тьэри́к шу́кы ча́стья́эш пайы́лалтэ́ш. Са́ндáлы́кы́н йытпэл вэл пэлша-рышты сэк кого ча́стья́жы́ **Ази́** ылэ́ш, тиды́ сага вaды вэлны́ са́ндáлы́кы́н изи ча́стья́жы́ **Йэв́ропы́** ылэ́ш. **Йэв́ропы́н** ты́рвлáжы́ тангыжвлáн пи́ш когон шу́кы лы́квлá-дон пы́чкэдэ́н шы́нды́мы́ ылэ́ш. Йытпэл вэл польу́с йы́р, **Йэв́ропы́**, **Ази́** да **Йытпэл** вэл **Аме́рикы́** лошты, **Атла́н-ты́к** окэ́aны́н ча́стья́жы́ **Йытпэл** вэл **Польа́р** тангыж ылэ́ш. **Йэв́ропы́гы́ц** кэчы́ва́л вэлны́ **Афри́кы́** ылэ́ш; тиды́н гач эквaтыр ванжа. Тиды́ **Атлaнтычэ́ски** дон **Инды́йски** окэ́aн лошты ылэ́ш. Йытпэл вэ́цы́н **Афри́кы́м** **Срэ́ды́зэмны́й** тангыж **Йэв́ропы́гы́ц** айыра. **Афри́кы́гы́ц** ирвэлны́, **Инды́йски** окэ́aн вэс ты́рышты́, кэчы́ва́л вэл пэл-

шарышты, сәндәлѣкѣн сәк изи чәстѣяжы—Австралѣ ыләш. Кәчѣвәл вәл польус тоны кәчѣвәл вәл сәндәлѣкѣн чәстѣяжы Антарктыдѣ ыләш.

Карты вѣлән малан градус сәткәм Ыш- тѣмлә.

Зәмлә шар вѣлнѣшѣ пасна вәрвләм, әлѣ махань гѣнѣят прәдмәтвләм карты анжән, кыцә момыла?

Зәмлә вѣлнѣш пасна вәрвләм әлѣ прәдмәтвләм тәр анжыкташ әлѣ пәләш, зәмлә шар вѣлнѣ градус сәткә улы манын—ышышты шотлат. Ти сәткәм глобус вѣлән мә, каймы лѣинѣвләлә ыдырән, ыштән кәрдѣнә.

Экватор, — польусвләгѣц икнәр вәрѣштѣ ылмым дә зәмлә шар йытпәл вәл дон кәчѣвәл вәл пәлшарәш экватордон пайыалатмым мә пәләнә. Махань гѣнѣят кырык, рәкә, хала моло йытпәл вәл әлѣ кәчѣвәл вәл пәлшарышты ылмым экватор анжән пәлән кәрдѣнә. Тәнгә вәл пәлѣмәш эчә ак ситѣ: экваторгѣц маньаррак вәрѣштѣ нѣнѣ ылмым эчә пәләш кәләш. Экватор дон польус ләш, икнәр вәрѣш шотлән, 89 йѣргәцѣм ыштәт (12-шы рис.). Ти йѣргәцвләм параллѣэльный йѣргәцвлә маныт. Йѣргәцвлә лоштыш вәржѣм кымдык (широтан) градус маныт¹.

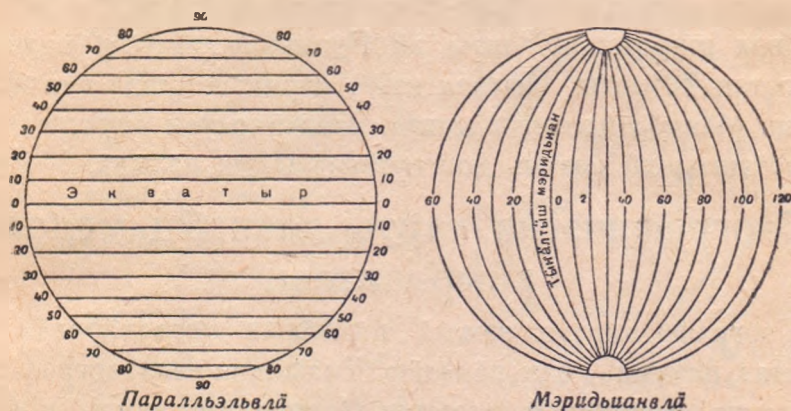
Градус шотым экваторгѣц тѣнгәл шотлат. Экваторышты кымдык 0 градус ыләш, польусышты—90 градус. Кытѣкѣн тидѣм 90° манын сирәт. Картәш параллѣэльный йѣргәцвләм кәждѣй градус кач ак ыштәп, 5 әлѣ 10 градус кач вәлә ыштәт. Тѣнгә ат ыштѣ гѣнѣ ти лѣинѣвлә кәрәл прәдмәтвләм анжыкташ әптѣртәт ләш.

Экваторгѣц маньар логытышты вәр ыләш, мә ындә пәлән кәрдѣнә. Ләньинград экваторгѣц йытпәл вәкѣлә 60-шы параллѣэлѣштѣ ыләш. Москва экваторгѣц йытпәл вәлнѣшѣ 50 дон 60 параллѣэльный йѣргәцвлә лоштыш ыләш. Вәс шамактон кәләсѣмлә гѣнѣ: Ләньинград йытпәл

¹ Хытѣ махань йѣргорнын кым шүдѣ кутлу пайыштыш ик пайжым градус маныт.

вэл широтан 60° -ышты ылэш, Москважы йытпэл вэл широтан 56° -ышты ылэш.

Зэмлă шар вѳлнѳ Москва ылмы вѳрѳм йажонок пѳлѳш ти анжыктымы ак ситѳ. Параллѳэльный йѳргѳцѳн махань вѳрѳштѳ Москва ылэш, тѳдѳмѳт эчѳ пѳлѳшѳшлык ылына. Махань гѳнѳѳт вѳр параллѳэльный йѳргѳцѳштѳ махань вѳрѳштѳ ылмы самынтѳок тѳр пѳлѳш—глобусѳш,

12-шы рис. Параллѳэльвлѳ дѳ мѳридианвлѳ.

картѳш польускѳц польус йактѳ 360 пѳл йѳргѳцвлѳм ѳштѳт. Ти пѳл йѳргѳцвлѳ экваторын дѳ цилѳ параллѳэльный йѳргѳцвлѳм пѳчкѳн кач ванжѳт (12-шы рис.). Ти пѳл йѳргѳцвлѳм мѳридианвлѳ манѳт. Кок мѳридиан логѳт вѳрѳм кѳт градус манѳт. Каждый мѳридианжок каждый параллѳэльный йѳргѳцѳм ик точкашты вѳлѳ пѳчкѳн ванжѳ. Ти гишѳн вѳлѳ Москва махань мѳридианѳшты дѳ махань параллѳэльѳштѳ ылмы пѳлѳн кѳрдѳнѳ. Ти гишѳнок зѳмлѳ шар вѳлнѳ кѳды вѳрѳштѳ тѳдѳн ылмы вѳрѳжѳмѳт самынтѳок тѳр пѳлѳн кѳрдѳнѳ.

Мѳ ѳндѳ параллѳэльвлѳм пѳлѳш тѳмѳнѳ шонна, ѳндѳ мѳридианвлѳм кѳцѳ пѳлѳш кѳлѳш, тѳдѳм анжалына. Ик мѳридианѳм тѳнгѳлтѳш мѳридианѳш лыдѳт. Тѳдѳгыц лыдашыжѳт тѳнгѳлтѳ. Тѳнгѳлтѳш мѳридианѳш Гринѳич хѳла гѳч ѳртѳшѳ мѳридианѳм лыдѳт. Гринѳич хѳлажѳ, Англыин столицѳ — Лондон хѳла лишнѳ ылэш. Мѳридиан-

вләм ирвэл вэкыләät, вадывэл вэкыләät пйтәриш мәридьяан-гыц шуды кәндәкшлумшы йактә шотлат. Тәнгәлә гынь, ирвэл кыт дә вады вэл кытат улы. Москва, Гриньич хала дорц, ирвэл кытын 38°-шты ыләш, Ләньинградшы 30°-шты ыләш.

Задачвлә. Глобусышты әль пәлшар картышты Йытпәл вэл Амәрикын сойәдыньонный штатвләжын портовый сәк кого халажым — Ныйу-Йоркым кычәл мода. Тиды йытпәл вэл широтан 40°-шты дә Гриньич халагыц вадывэл долготан 74°-шты, Йытпәл вэл Амәрикын ирвэл сирышты ыләш. Мәймән ирвәлны ылшы Владывосток порт, махань широташты дә махань долготашты ыләш, пәлыдә.

Географически карты плангыц мадон айырлалтәш.

Географи картәш зәмльә ывләлын кого вәрвләм анжыктат, планәш — изи вәрвләм. Тидындон вәлә географически карты плангыц айырлалтәш. Картывләәш зәмльә шарым шар хәлә, сәндәлыкым сәндәлык хәлә, сәндәлыкыштыш госу-дарствывләм дә нынын областывләм әль районвләм анжыктат. Планәш халавләм, колхозвләм, нынын стройәннывләм, стройәннывлән чәстәвләштым дә молымат анжыктат.

Картывлән масштабләшты планвлән масштабләгыц когон изиәмдымы ылыт. Сәдынонок картәш изи пәлдир-тышвләм шуку анжыкташ акли, планәш изи пәлдир-тышвләмок анжыкташ лиәш. Картәш пәродон ыдыралмы корнын торәшыжы ик сантимәтр 15 км-м анжыктышы масштаб годым, тиды км-ын 4 пайыштыш 3 пайжы нәр вәрым анжыкта лиәш. Тәнгә гынь, тәхән картәш хыт махань выцкыж лыньи изи әнгырвләгыц, корнывләгыц, изи нырвләгыц дә молыгыцәт таманьар гәнә когон, кымдан анжыктымы ыләш. Изи масштабан картывләшты халавләät, сирән анжыкташ лимлә вәлә, пиш изин анжыктымы ылыт. Сәдындон халавләм анжыктымашты масштаб-висә сәмынь ак анжыктәп, ныным пәлыквләдон анжыктат. Картыштат планыштат йори пәлдыртым пәлыквлә дә крәскәвлә улы

(13-шы рис). Картэш рэкәвләм шим льиньивләдон как-
 лыакан анжыктат, халавләм — йьргәцвлә Ыштән. Тангыжым,
 лап вәрвләм, кырыквләм дә
 молым картэш сакой йиш крәс-
 кәдон анжыктат, тидьм глобус
 гишән ыңылдарән сирьмнә го-
 дымат попышна.

Географи карты йьдэок гра-
 дусан сәткән льиньивлә, парал-
 льэльвлә, мәридьянвлә, кым-
 дык дә кыт градусвләштѣ ан-
 жыктымы ылыт. Планэш гра-
 дусан сәткәм ак анжыктәп.

Карты плангыц эчә тәвә ма-
 дон вәс статьян ыләш: төр, йак-
 лака пумага листэш зәмльә ша-
 рын кымда кого вәрвләм анжы-
 ктымы годым, зәмльән пүкрикә
 гань ылмыжат пәлдѣртәлтәш. Планэш изи вәрвләм вәлә
 анжыктат, зәмльә шарын пүкрикә гань ылмыжы воксэок ак
 пәлдѣрнѣ.

13-шы рис. Картышты пәлык-
 вләм анжыктымы.

Малан картивләм Ыштәт.

Картивлә сакой сәмьн кәрәл ылыт. Сәндәлыкьн при-
 родыжым пәләш манын, картэш тангыжвләм, зәмльән кукшы
 вәрьм, рэкәвләм, аңьрвләм дә молымат пәлдѣртән анжы-
 ктат. Тәхән картивләм физичәски картивлә маныт.
 Картивләэш сәк кәрәл физичәски йавльәнньывләгыц пасна
 промышльәнныстын махань-шон пәшәвлән (отрасльывлән)
 дә сола хозайстван пәшәм анжыктымы гьнѣ, тәхән кар-
 тивләм эконоичәски картивлә маныт. Эчә войәнний
 картивлә улы, тидьвләэш войәнний пәшәлән кәрәл прѣд-
 мѣтвләм анжыктат. Ньным — войәнно-топографичәски кар-
 тивлә маныт. Политьичәски картивләат улы. Тәхән
 картивләэш государствывлә махань вәрьшты ылмыштым
 анжыктат.

СССР дә капиталыстычыэски кого государствывлә зэмля вёлнй ылмы вёрыштй ?

Ти кнъигаштй ылшы картышты, СССР -нә Йёвропын ирвэл часьтйштй дә Азин цилә йытпэл вёлйн пэлэ вёрыштй ылмым ужда. СССР сэк кого государствывлә шотышты ылэш. СССР-нә зэмля шарышты ёләш лимй вёрын кут пайышты ик пайжым йәшнә. Ти пиш кого тьэ-риториштй, коммунист парты дә тйдын вождышы Ста-льин тәг вуйлалтымыдон, СССР-ыштйш труйышвлә соци-ализмйм ёштәт.

Ёндэ сэк кого капиталыстычыэски государствывлә ылмы вёрым анжалына. Вады вэл пэлшарышты Йытпэл вэл Амэрикйн сәндәлыкйштй Амэрикйн Сойёдыньонный штатвлә ылыт. Ирвэл пэлшарышты Йёвропын вадывэл часьтә сирдоны ылшы кого островышты Англи ылэш. Йёвропын вадывэл часьтә матьэрикйштй Франци ылэш, тйшэцйн ирвэл вёлнй, Йёвропы покшалны Гэрманы ылэш. Ирвэл пэлшарыштыжы Йапонь остроковләштй дә Азин ирвэл сир мычкы Йапоньы ылэш. Нинй мир вёлнй сэк кого импэриалыстычыэски государствывлә ылыт. Ти государствывләштй ровочый дә хресәнвләм пйзёртән урдышы, колонывләм нёволя шывшын нәлшй, нйным кравән ёлйшй капиталыствлә вктәрәт. Индым Англи пйзёртән тәмдән урда, ти колоньы Англин сэк кого ко-лоньыжы ылэш. Инды Азин кэчйвәл вэл вёлнй ылэш. Африкйн Йытпэл вёлнй дә вадывэл ложы циләгә ганьок Франци кидйштй ылэш. Капиталыстычыэски сәндәлыквләш-тйшй буржуази цилә сәндәлыкым вэс пачаш пайылымы вэрц кредәләш. Тй лошток буржуйвлә циләнок мәнмән Сойузнам ёнәштй ужәп. Сойузнажы эдәм эдәмйм пйзёр-тймәшым воксәэшок пйтәрән. Сойузнан улыжы капита-лыстычыэски сәндәлыквләштйш труйышвләлән пйзёр-нйыккйц ытлаш, ёшкә тоныштыш буржуазиштйм мам ёш-тәш кәләш, мәнмән Сойузна ти гишән примәр ылэш.

III. Зэмляән комжы.

Зэмляә шарын комжы кымыт ылэш.

Зэмляә шарын вѣлвѣлжѣ пинѣдѣ коман ылэш. Зэмляә комын вѣлвѣлжѣ лаштыкын, вѣттон мѣдэн шѣн-дѣмѣ, лаштыкын кого сирлѣ вѣт вѣлкѣ лѣктѣн шѣнзѣн. Ти комвлѣгѣц пасна зэмляә шар цилѣ вѣцѣн воздухтон ѣль атмосфердон ѣрэн нѣлмѣ ылэш. Воздухшы зэмляә шар вѣлнѣ шокшым, уштѣм, мардѣжѣм, йурым вѣрѣн-вѣрѣшкѣ шокташ пиш кѣрѣл ылэш.

Воздух ылмы гранѣцѣ кышкѣвѣк кѣшнѣ ылэш, иктѣт тѣр ак пѣлѣ. Воздух, ѣлѣц кышкѣвѣк кѣшнѣ ылмыжы гишѣн, кѣшѣл ланзышты лиѣлтшѣ ужмашвлѣгѣц (ѣав-лѣнѣнѣвлѣгѣц) вѣлѣ пѣлѣш лиэш. Мѣндѣр йѣтпѣл вѣлнѣ лиѣлтшѣ валгалтыш йѣтпѣл вѣлнѣ ылшы сѣндѣлѣквлѣм йѣ-дым сотѣмдѣрѣ. Тѣхѣнѣ валгалтыш сотѣмдѣрѣмѣшвлѣ зѣм-лѣѣгѣц 500 дѣ 700 км кѣкшѣцѣштѣ ылмыштым пѣлѣнѣ.

Зэмляән пинѣдѣ комжы магѣц лин.

Зэмляә шарын пинѣдѣ комжы кырык породывлѣгѣц лин миѣн. Кырык породывлѣ шотышты ошма, шун, из-вѣснѣѣк, мрамыр, гранѣит дѣ молы ылыт. Шѣрѣнок кы-рык породывлѣ икѣжѣк-иктѣштѣ вѣлнѣ ланзын киѣт. Тѣнгѣ икѣжѣк-иктѣштѣ вѣлнѣ ланзыла кимѣштѣм карѣм тѣрвлѣштѣ, вѣттон мышкылт шѣцшѣ сирвлѣштѣ ужаш лиэш. Тѣхѣнѣ ланзан породывлѣ кѣѣнгшѣ ѣль пырга гань пышкыды ылыт. Ти ланзан породывлѣм тѣрлѣн шѣцшѣ маныт. Нинѣ вѣт шѣнзѣн котмашѣш линѣт. Вѣт йѣрѣлѣ тыгыды ошма дѣ налы йѣга, нинѣ йѣгымышты го-дым вѣт пындашѣш тырлѣн кодыт. Санзалан вѣт парыш сѣр-нѣ, санзалжы пындашѣш шѣнзѣн кодын кѣрдѣш. Тѣрлѣн

шыңшы поро́ды возду́хкыца́т лин кэ́рдэш. Ик ва́ршы марде́ж ё́фы́лымы́ го́дым зэмля́ вё́лән тыгыды рок пы-
ракым тидё́ шы́ндэн ко́да.

Кырык йиш вэс породывля́жы ланзыдэок пиш когон аралалт лин ми́ят. Ти ку́яншы́ породывля́ тыгыды, а́ль шалдыра кристаллан породывля́ икы́жак-икты́штёдон ика-
раш пижма́шэш лит, ты́дёндо́н ны́ным ма́ссивно-кри-
сталлы́чэски поро́дывля́ маны́т. Тэхэ́нь поро́дывля́ шотышты, шама́к толшэш, гра́нит ылэш.

Массивно-кристаллы́чэски поро́дывля́м ы́нгылэн шо́к-
таш, зэмля́ шар ко́ргы́ часьта́вля́ махань ылмыштым па́лаш кэ́лэш.

Зэмля́ шар ко́ргы́штёш вэ́шчэ́ствавля́ махань ы́лыт.

Кэ́лгы́ шахты́вля́ ко́ргы́шкы́ валымы́ сэ́мынь, зэмля́н ланзы́вля́жы шо́кшырак да́ шо́кшырак ылмы́м шу́кэрдо́к
ца́клэ́ны́т ы́лын. Зэмля́ ко́ргы́шкы́ля́ валымы́ сэ́мынь,
зэмля́н ланзы́вля́ ё́рэн ми́машы́м учо́ныйвля́ жэ́плэн
лы́ктыны́т, — зэмля́ ко́ргы́штё́ 80—100 км кэ́лгы́цы́штё́
ылшы́ пиш ко́го шо́кшэш кыры́к йиш, ци́ля поро́дывля́
шы́ра́нэн кэ́рды́т. Зэмля́ шары́н то́рэш кы́тшы пиш ку́-
жы, тидё́ 13 ты́ж. км кы́т ылэш. Зэмля́ шары́н у́кшэн
шы́цшы́ пингы́ды́ ко́мжы ко́гоно́к кы́жгы́ а́гыл. 80—100 км
кэ́лгы́цы́штё́ ылшы́ шы́ра́нэн шы́цшы́ кыры́к йиш поро́-
ды́вля́ пингы́ды́ ко́м лэ́лы́цто́н пиш ко́гон тэ́мдэн шы́н-
ды́мы́ ы́лыт. Сэ́ды́ндо́н ны́ны́ пэ́лэ ви́шкы́ды́, ну́нжы́к пос-
тол ма́ссы ы́лыт. Шы́ра́нэн шы́цшы́ ти ма́ссым ма́гмы́ ма́ныт.

Массивно-кристаллы́чэски поро́дывля́ кы́цэ́ лит.

Зэмля́ ко́мын шэ́лы́квля́ ва́шт да́ охы́р ва́рвля́до́н зэ́-
мля́ вё́лвэ́л ли́шкы́ля́, ма́гмы́ ку́зымжы́ го́дым о́льэн у́к-
шаш ты́нгэ́лэш. Ты́на́м ма́гмы́гы́ц са́кой йиш кри́сталлвля́
иква́рэш а́ран ла́кта́ш ты́нгэ́лы́т, ва́ра тидё́ массивно-кри́с-

таллычэски породы лиэш. Тэнэ зэмля́ комэш ольэн ук-шэн мимашэш граньит лин. Граньиты́шты кварц, слю́да да польэвой шпат ылыт: кварцын кристаллы́квләжы ик-жәк-икты́штыдон цат пижшы, пайайалт шы́цшы охоньи́ца гань ылыт. Слю́да-шимы, аль йылгы́жалтшы, вашт кайшы пластинкы́вләлә ылэш, польэвой шпат розывый, аль луды тыгыды пырцы́лә ылэш.

Кырык породывлә шәләнымәш, шуалгымаш.

Сэк пингы́ды кў йиш породывлә шотышты граньит сэк пингы́ды ылэш. Тэнэ гы́ньят, тиды шу́кы вэрэмашты шуалгән шәләна́. Граньит кэчы айарэш ырымжы́ го-дым, цилә молы тэлавлә ганьок шәрлә. Тэнэ гы́ньят кварцын, слю́дан, польэвой шпатын пырцы́ гань тыгыды пыдыргывләшты́ циләнок икань ак шәрлөп. Ты́дындон ны́ны лошты шәлыквлә лит. Укшы́мы го-дымат, пырцы́ гань тыгыды пыдыргывлә икань ак пызы́рнөпәт шәлыквлә лит. Ти лишы́ шәлыквләшкы́ вөйт пыра. Вөйт кылмы́жы го-дым когон шәрләят, кўн шәлыквләшты́ эчә кымдаэмөйт. Граньит ты́нам шуалгән шәләна́.

Зэмляшты́ ылшы кў йиш породывләм, вөйт вэс статья-нат шуалтарән шәләтән кәрдэш. Зэмля́ комышты ылшы шу́кы йиш вэшчэст-вавләм, шамак толшы, санзалым, гип-сым да молымат вөйт шылата. Вө́дэш шылышы вэшчэст-вавлә кырык йиш породывләм вэс йишы́ш вашталтән кәрдөйт, шамак толшы, польэвой шпаткы́ц да слю́дагы́ц шун лин кәрдэш.

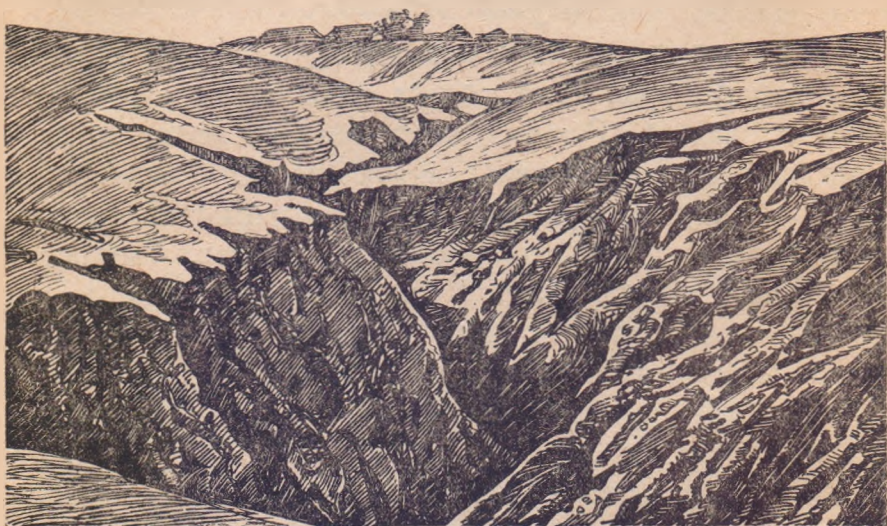
Тэнэ лин мимы́ сэмьны́ кў йиш породывлә шәләнәт, вэс статья́н—шуалгат маныт. Ти породывләгы́ц пырга по-родывлә лит, шамак толшы, ошма да́ шун.

Вөйт дон мардәж зэмля́ вөйлвәлы́м кыцә вашталтат.

Пырга породывлә пө́тәри лимы́ вәрәшы́шты ак коттөп. Нины́ вөйттон мышкылтыт. Кого йуран го-дым, вөйт

йогымашэш, рок вѣлән лаксаквлә лит. Лаксаквләгѣц кэлгѣ карэмвлә лин кәрдыт (14-шы рис.). Зэмльә вѣлвәлым тѣнгэок лымгѣц лишѣ вѣтәт мышкэш, урыкта.

Рок вѣлвәлым әнгѣрвлә дә рэкәвлә нинѣгѣцәт утла когон мышкыт. Рэкә вѣт йарә ма-шон йарышвлә ру гань йогат, вѣт йогымжы годым рэкә, әнгѣр пындаштыш ош-мам ик вәргѣц вэс вәрыш йоктарән аралән кода, ко-гонок йогымжы годым кувләмәт вәргѣц-вәрыш тәрвәтә. Тәнгәлә рэкәвлә ышкә йогымы ырдыштым мышкыт, шуку

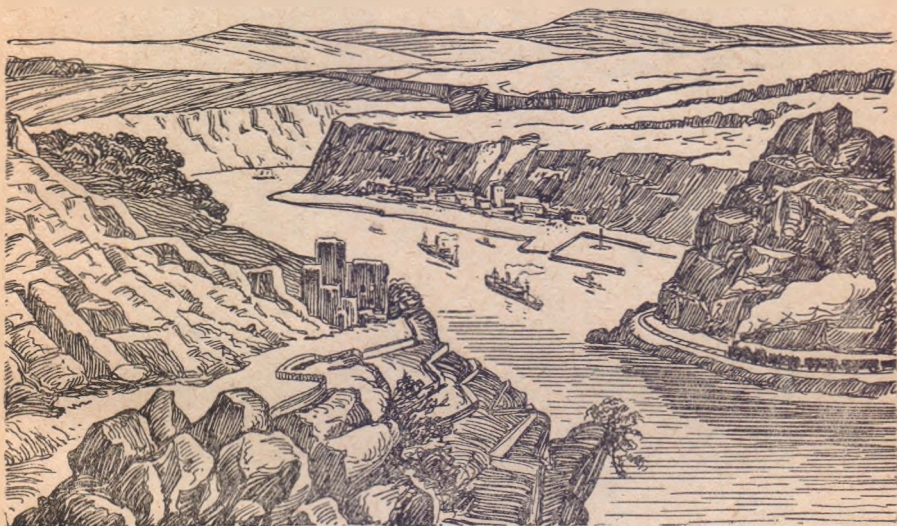
14-шы рис. Карәм.

курым мыч йогымышты годым лап вәрвләм, когон кэлгѣ урмашвләм ыштәт, капайат (15-шы дә 16-шы рис). Тәнгә рэкәвлә йогымашэш кэлгѣ урмашвлә литәт, йуж сәндәлыквләшты зэмльә вѣлвәлын кыды вәрәжѣ тәр вѣл-вәл мычашан кукшѣ вәрвлә лин миәныт. Тәхәнь кукшѣ вәрвләм „стол гань“ тәр вѣлвәлән кырыквлә маныт.

Зэмльә вѣлнѣ тәхәнь пәшәмоклым дон и ыштәт. Кукшѣ кырыквлә вѣлнѣшѣ лым кәнгѣжым ак шылы. Тура кы-рыквлән тайылвләгѣц кого лым ара ұлыкѣ урын вала (17-шы рис.). Тәхәнь кого лым аравлә, кукшѣ, тура кырыквлә вѣләц валымышты годым пушәнгѣвләм ылыш-

вләм сымырәт, кого ку аравләм сагашты сымырән вал-
тат. Кырыквлә вьлэц кого лым аравлә сымырлән валы-
машэш кырыквләжәт изин-ольэн сымырлән миәт.

Лым шылән, сымырлән кэрттымь вәрйшть когон дә
когон погына, аралалтэш дә и лиэш. Вара и аражы вар
гань аль асфалът гань лиэшәт, кымда хәләок ұлы-
кылә валән кәрдэш. Тьдьндон таманьар километрән кыт-
шыдон дә кымдыкшыдон кого и ара кырыквлә вьлэц
ольэн шьдырнән вала. Тэнэ ольэн валыш ивләм льэд-

15-шы рис. Рәкә йогым лап вәр.

ньиквлә маньт (18-шы рис.). Ёшты вәрвләшть сән-
дәлык-сәндәлык хәлә идон ләвәт шьндымь ылыт. Тэхән
и вьлвәлән Грәнландьи остров дә Антарктьидьн кәчывәл
вәл матьерикшь ылыт. Кого и ара ұлыкылә валымыжы
годым йшкымжын пиш кого ләлыцшыдон зәмльә вьлвәлым
пыдырта, кувләм икжәк-иктыштыдон шьрә, тьхәтә дә зәм-
льән төр вәр агылвләм төрәмдә.

Мардәжәт тьнгөок зәмльә вьлвәлым вашталта, тидь
прак дон ошмам йоштара. Мардәж ошмаан вәрвләшть,
шамак толшы, рәкәвлән дә таньжвлән ошмаан сирвләшть,
тьнгөок пустинвләштәт ошмам кого аравләшкы арала.

Тэхэнь ошма аравлām дьўнївлā маныт. Пустинвлāштїшы ошма аравлā имњи таган форман ылыт дā тэхэнь вāрвлām барханвлā маныт (37-шы рис.).

16-шы рис. Кавказ кырыквлāштїш Дарїальски кого шэлїк. Тьэрэк рэкā.

Зэмлā вїлвāлїм тангыжат вaшталта. Тангыж коэвлā кого силадон тура сирвлām лывшат. Тангыж тьрїштї ылышы кого кў аравлā тангыж коэвлā лывшымашэш пыдыргат, шālāнāt вāk (19-шы рис.).

Ошма дон шуным рэкәвлә тагыжыш йоктарат, нһнй тангыж вйт лйвәлән шһнзйт. Ошмажы тангыж тйр лишән тырлән шһнзэш, шунжы ошмагыц шуқырак вэрәмә вйт йарәлә ыләшәт, сиргыц палнырак тырлән шһнзэш. Тәнгәлә шуқы курым мыч-

кы тангыж пын-дашэш шун дон ошма кйжгы ланзывлә лин миәт. Окэәнйшккй ошмаат, шунат рэкәвлә йоктарымдон вәрәштйт. Окэән пындашышты, миллиард рәк патвлә, сакой тыгыды колышывлә, кушкышвлә тырлән шһнзйһнйт. Тәнгә мйльион ивлә мыч такыж пын-дашэш пор дә извәстһәк ланзывлә кйжгы лин шһнзйт. Тәхәнь ланзывләм зәмля вйлһнй шуқы вәрә кырык, карәм дә йырланвләштй ужаш ли-

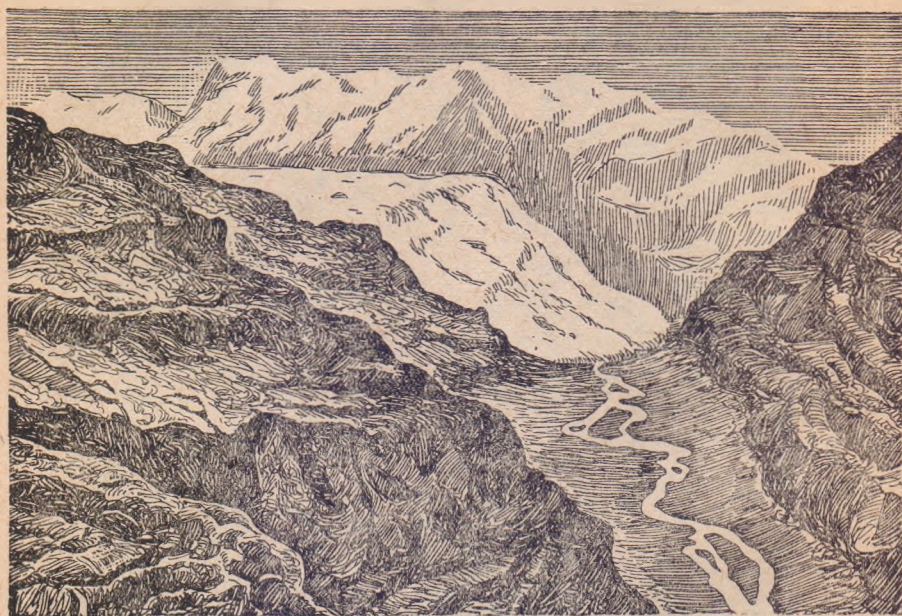
17-шы рис. Кырык вйләц лым, и урын валымаш.

эш. Кыцә йһнә тәхәнь ланзывлә күкшй вәрышккй вәрәштйһнйт? Зәмля шар көргы силадон зәмляән комжы тәрвәһнйлмәшэш ти ланзывлә кушкылә кузәнйтәт, сирышты линйт.

Зәмля ком кыцә тәрвәһнйләш.

Зәмля ком лйвәлһнй магмы ыләш, тидым мә пәләнә. Магмыжы пәлә вишкйды, йрыктымй шйштй ара гань

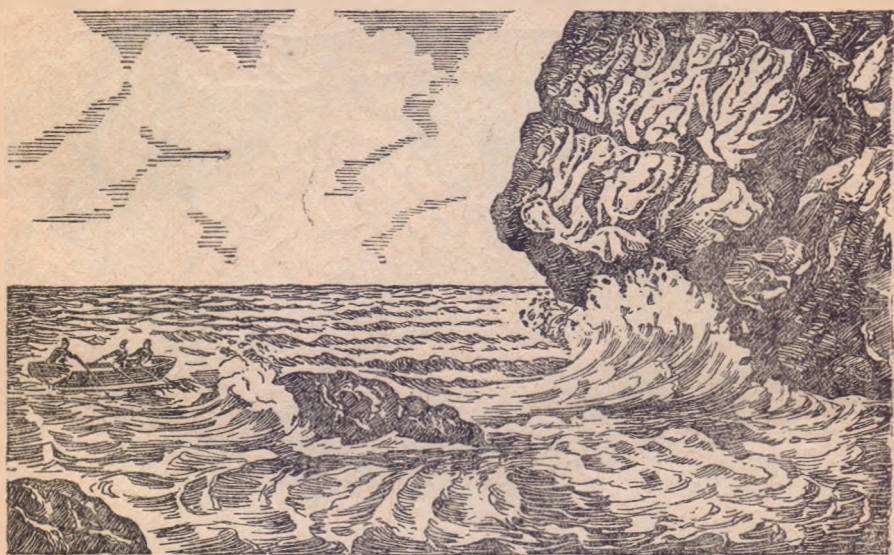
ылэш. Зэмляа комын кыды вярвләжы ти пышкыды магмышкыла валат әль магмыгыц кымылт кузат. Тәнгәлә зэмляа шар комын вярвлә ләлыц вашталтмәшәш лиэш. Кырык породывлә вѳттон мышкылтмәшәш дә таңыжыш йогы-мәшәш зэмляән чәстәяжы куштылгән кәрдәш. Тәнгә мышкылтмы турә матъерик кӯшкылә кымылтәш. Зэмляа вѳлны лишы кого и аравлә ышкә ләлыцыштѳдон зэмляам

18-шы рис. Лапышкыла валышы кого и ара. Лапыштыжы аңырвлә.

шырәнән шыцшы магмы көргышкылә тәмдән кәрдѳт. Тәнгә лимәшәш зэмляа вѳлны пиш когон кәлгы йәмвлә лит, вара тәхәнъ вярвләәш таңыж лиэш; вәс сәмыньәт лиэш, таңыж пындаш кӯшкылә куза, тѳнәм таңыж вәрәш сир лиэш. Лочокок шуку вәрә таңыж сирвлә изин-ольән кӯшкылә кузән мимѳм әль ұлыкылә валән мимѳм цаклымы. Шим таңыж тѳр сир кыды вәрә ұлыкылә валәнәт, пәрви ылшы халавлән сымѳрлыш ылышвлә вѳт лѳвәлән линѳт. Балтык таңыж тѳр сир, Ләнъинградгыц йѳтпәл вәкылә изин-ольән кӯкшәм миә (ик иштѳ 1 см нәрѳ кӯкшәмәш).

Зэмля̄ ком ик турэ кыды монгыршкыла гѣнѣат, вэс турэшкѣ ольэн-ольэн шѣкѣлт кэрдэш, тѣнѣм нинѣ сагашы вѣрвлѣм шѣкѣт. Тѣнѣ лимѣшэш зэмля̄ ком кыптырнэн пѣ-зѣрнѣ дѣ пѣ р ѣ н з ѣ к ѣ н л и э ш . Тилэц пасна, изин-ольэн ѳкшэн миэнѣтѣт дѣ кѣзѣтѣт ѳкшѣтѣт, тѣнгѣок зэмля̄ вѣлнѣ пѣрѣнзѣквлѣ линѣт. Тѣнѣ ѳкшѣмѣшэш зэмля̄н линѣдѣ комжы зэмля̄ покшакыла пѣзѣрнѣ, кыптырга, пѣрѣнзѣкѣн л и э ш . Тѣнѣ изин-ольэн, таманьар мѣлльион и жѣпѣштѣ кѣо кырык ѣрдѣвлѣ лин миѣт (20-шы рис.).

19-шѣ рис. Кѣо кѣ арѣм шин шѣлѣтѣшѣ таньж кѣэ.

Кѣо кырык ѣрдѣвлѣ лоштыжы лап вѣрвлѣ ылыт. Нинѣм кырык ло лапатавлѣ маньт.

Иѣвропы покшалны **Альпийски кырыквлѣ** ылыт. Нинѣ пѣрѣнзѣк ганьы кырыквлѣ рѣдѣн шѣнзѣн кѣѣт. Шим таньж дон Каспий таньж лошты **Кавказски кырыквлѣ** шѣнзѣн кѣѣт. Нинѣт пѣрѣнзѣквлѣ рѣдѣн шѣнзѣшѣ кырыквлѣ ылыт. Тѣхѣнѣ кырыквлѣ лоштыжы лап вѣрвлѣ ылыт.

Кырыквлѣ вѣлэц йогышы вѣт, кырык тѣйѣвлѣм мышкэш дѣ кырыквлѣ торэшлѣ лап вѣрвлѣ лин миѣт. Кырыкын кок вѣл тѣйѣлѣштѣт кырык торэш лап вѣрвлѣ

вӑш лимӑ вӑрвлӑштӑ кырык ӑрдӑ лапӑм миӑ, кырыквлӑ гач ванжаш лимӑ вӑрвлӑ лит; тӑхӑн вӑрвлӑштӑ кор-
нывлӑм ӑштӑт. Кавказ кырыкын тӑн ӑрдӑжӑ гач ванжым
вӑрӑштӑ Крестовый манмы, ванжаш лимӑ вӑр улы. Ти
вӑр мычкы Войенно-грузински корны кӑӑ. Ти корны
Сӑвӑрнӑй Кавказ дон Закавказйӑм пижӑктӑ.

Пӑрӑнзӑйкӑ ылшы кырыквлӑ Ази покшалны шу-
кы ылыт. Нинӑ лошты сӑк кӑкшӑ кырыквлӑжӑ — Тӑӑн-Шань
дӑ Гималай кырыквлӑ ылыт. Зӑмльӑ вӑлнӑ пӑрӑнзӑйкӑ

20-шы рис. Пӑрӑнзӑйк вӑлвӑлӑн кырыквлӑ

ылшы сӑк кужы кырык ӑрдӑ Йытпӑл вӑл дӑ Кӑчӑвӑл вӑл
Америкӑн вадывӑл тӑр мычкы йытпӑл вӑлгӑц вадывӑл
вӑкӑ шӑнзӑн кӑӑ. Ти кырыквлӑм Кордыльӑер кырыквлӑ
маныт.

Зӑмльӑ ком тӑрвӑнӑлмыжӑ годым, кыды вӑрӑжӑ когон
пӑзӑрнӑ ӑль когон шывшылтӑш. Тӑхӑн вӑрвлӑштӑ зӑм-
льӑ ком кӑрӑн кӑӑ дӑ шӑлӑквлӑ лит. Шӑлӑквлӑштӑ
зӑмльӑн комжы йырланӑн вала дӑ кӑлгӑ, тура вӑрвлӑ лит.
Тӑнӑлӑ Крымштышӑ кӑчӑвӑл вӑл кырыквлӑн пӑрӑн-
зӑйкӑ ылшы тура сиржӑ шуку курым мычкы шӑнзӑн
миӑнӑт, тӑ сиржӑ Шим тангыж вӑдыштӑ лин. Тӑнӑлӑнок
Крымӑн тангыж тӑр сиржӑгӑц тангыжышкыла тура сир лин.

Зэмля Ёрышкэлтмаш.

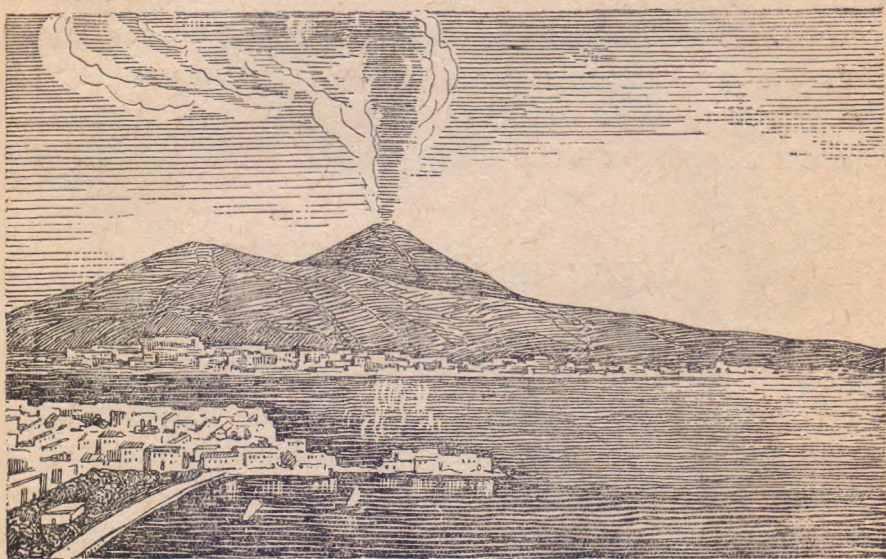
Зэмля ком ольэн тэрвэнымыжы годым кынам-тинэм зэмля ёрышкэлтмаш трук да пиш силан лиэш. зэмлян тэхэнь ёрышкэлтмашвлэ кынамжы цилэок сымёрэн кэртшы силан ылыт. Зэмля ёрышкэлтмы годым комэш кэлгы шэлэквлэ лит, кырыквлэ урыт, ёлышвлэ сымёрлэт. Остатка вэрэмашты сэк кого ёрышкэлтмаш шукэрдэ агыл Йапоньышты — 1923 ин ылын. Йайоньышты ылшы пиш лүдышлэ кого ёрышкэлтмаш вёц кого халам ты шотышток Йапоньын столыцы — Токио халам когон сымёрэн урыктэн. Ти ёрышкэлтмаш годым кок шүды тыжэмат утла эдем колэн, пэл мёल्लीон эдем шушыргэн. Кок мёल्लीон эдем ёлэш вэртэ кодын.

Вулканвлэ ма ылыт.

Зэмля комын кыды вэрэжы шэлэквлэ мыч, зэмля көргыгыц шырэнэн шыцшы массы вёлкы лэктэш. Зэмля көргыгыц шырэнэн шыцшы массы лэкмы (кратьэр) турэ кашар вуйан кырыквлэ лит, кырык мычашышты лаксывлэ лит. Тэхэнь кырыквлэм вулканвлэ маныт. Вулканвлэн мычашыштышы лаксаквлэгыц зэмля көргыштышы шырэнэн шыцшы магмы аль лавы зэмля вёлкы лэктэш, нёны йарэ вёт пар кўшкылэ вёсэ. Вулкан турэ вёт пар пёл штолмыла кўшкылэ куза. Вёт пар сагажы шырэнэн шыцшы лавын шэпнёквлэ воздухыш кузымашэш ўкшатат вулкан ломыж лиэш, ломыжшы зэмля вёлкы вилэш. Паржы кёдыртышэн пёлыш сэрнэлтэшат кого йур йураш тёнгэлэш. Йуржы ломыждон йарлалтэшат вулканьичэски лёаврэ лиэш. Ти лёаврэ вулкан тайыл мыч пиш чёнь ўлёкылэ кымдыкэш йога. Тэхэнь вулкан лишнё ёлышы эдэмвлэлан вулкангыц шырэнёш массы лэкмаш пиш кого эскыкым ёшта. Зэмля көргыгыц лэкшы массы вулкан лишёлым цилэ лэвэдэш, йогымжы годым корнэш ма попаза, цилэ йылата. Нёны нырвлэм, солавлэм, халавлэм лэвэдыт. Вул-

кангыц лишѣ лъавыражѣт тѣнзок лэвэдэш. Нырвлѣм, солавлѣм, халавлѣм вулкангыц лишѣ ломыжат мѣдэн кэрдэш.

Вулканвлѣ вэрэмѣгыц вэрэмѣштѣ шѣлѣт гѣнѣ, тэхэнь вулканвлѣм йорѣдѣмѣ вулканвлѣ маныт. Пиш шукэршѣ жѣпѣн шуку вулканвлѣ шѣлѣт ылын. Нѣнѣ шѣлымѣм иктѣт ак ашѣндэрѣп. Тэхэнь вулканвлѣм йорѣшѣ вулканвлѣ маныт. Кынамжы йорѣшѣ вулканвлѣат вѣс пачаш

21-шѣ рис. Италиштѣш Вѣзувий вулкан.

шѣлѣш тѣнгѣлѣт. Апѣнынски пѣлоостровышты йорѣдѣмѣ **Вѣзувий** вулкан улы. Мѣнмѣн Азиштѣ ылшы Камчаткы пѣлоостровышты, шуку вулканвлѣ улы, нѣнѣ лошты луаткым вулканжы шѣлѣшѣ ылыт. Камчаткышты ылшы 5 км кѣкшѣцѣн сѣк кого вулканжы — курымок шылыдымы лымдон лэвѣтмѣ **Кльѣчѣвскайа** сопка лѣмѣн вулкан ылэш.

Ти вулкан вѣлнѣ нѣигнамат шылыдымы лым ылэш. Кавказышты сѣк кѣкшѣ кырыквлѣ — **Эльбрус** дон **Казбѣк** — йорѣшѣ вулканвлѣ ылыт.

Төрэмвлә махань ылыт.

Земля́н төр вѣлвѣ́лѣм төрэм маныт. Төрэмвлә шоэн вэлэ воксэок төр ылыт. Төрэмвлә, вѣлнѣ шѣрэннок кѣкшикѣ вѣрвлә, нѣркѣвлә ылыт. Төрэмвлә кѣкшѣвлѣят лап вѣрвлѣят улы. Земля́ вѣлвѣл кѣкшѣцѣм окѣянын төр вѣлвѣлжѣгѣц шотлат. Тангыж вѣлвѣлгѣц 200 м кѣкшѣц укѣ гѣнь, тѣхѣнь төрѣмѣм лапата вѣр маныт. Лапата вѣрѣм картѣш ыжар чѣадон анжыктымым пѣрвинок мѣ пѣлѣшнѣ.

Картышты Йѣвропын Ирвѣл вѣлнѣшѣ дѣ Сибирѣн вадывѣл вѣлнѣшѣ лапата вѣрвлѣм мода. Ти лапата вѣрвлә мѣнмѣн Союзнан пѣлѣ вѣрвлѣжѣ ылыт, тангыж вѣлвѣлгѣц 200 м кѣкшѣцѣшты төрэм ылѣш гѣнь, тѣхѣнь төрѣмѣм төр вѣлвѣлѣн кырык лапата маныт. Пиш кымда төр вѣлвѣлѣн кырык лапатавлә Ази покшалны ылшы, кого кырык ырѣвлә лошты ылыт.

Рок лошты махань пѣйдавлә ылыт.

Земля́ кѣргѣ рок лошты эдѣмлѣн кѣрѣл ылшы пиш шуку ма-шон улы. Эдѣм ышкѣ хозѣйства пѣшѣштѣжѣ кѣм, ошмам, шуным кычылтѣш. Минѣэрал олтышым—кѣ шѣм дѣ нѣфты́м земля́ кѣргѣгѣц эдѣм лыктѣш. Кѣлгѣ рок лошток ышлѣнжѣ кѣрѣл махань-шон мѣталл рудавлѣм тидѣ моѣш.

Кѣртнѣилык руда, кѣ шѣ, нѣфты́, валган (цвѣтной) мѣталлвлә—айыртѣмѣнок вѣргѣнѣ халык хозѣйствалан когон кѣрѣл ылыт.

Капитальистѣически сѣндѣлѣквлә рок ло пѣйда вѣрвлѣм ышлѣнѣшты ыштѣмѣ вѣрц пиш когон крѣдѣлыт. Тѣнѣ, тѣвѣш цилѣ сѣндѣлѣкѣшты нѣфты́н ылшы цилѣ вѣрѣм ганьок, Англы дон Амѣрикѣн Соѣѣдинѣонный штатвлә шывшы́н нѣлѣныт.

Кѣртнѣиѣн, вѣргѣнѣн, нѣфты́н, кѣ шѣѣн вѣрвлѣжѣ-дон—СССР сѣк анзыл рѣдѣ сѣндѣлѣк шотышты ылѣш.

IV. Окэәнвлә дон таңыжвлә.

Таңыж дон сир пайылалтмаш.

Кок пэлшар картым анжалда. Таңыж вѳт сиргѳц когон шуку вѳрѳм ѳѳшнѳ. Тидѳм тѳрѳк ужыда. Шотлѳн пѳлѳмѳ: зѳмльѳ шар вѳлвѳлѳм таңыж вѳт цилѳ сир вѳргѳц, кым пай нѳр шуку вѳрѳм ѳѳшнѳ.

Таңыж дон кого сирѳм пайылышы гранѳицѳм сир тѳр мычныш льинѳи маныт. Йѳвропын сир тѳр льинѳи мол кого сирвлѳн тѳр льинѳивлѳгѳц какльакан ѳѳѳнѳл кѳѳ, шамак толшы, Африкѳн ѳль Амѳрикѳн сир тѳр льинѳижѳ, мол кого сирвлѳн тѳр льинѳивлѳштѳгѳц какльака ылѳш.

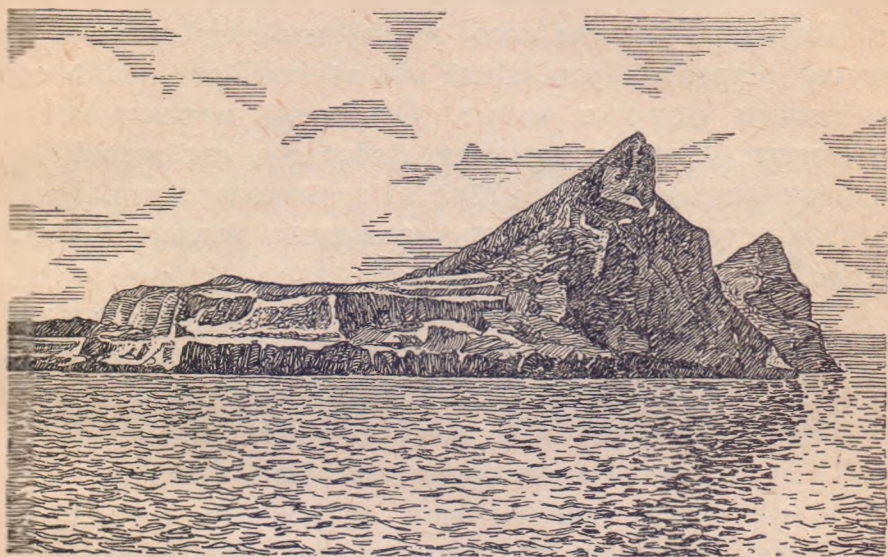
Сир тѳр мыч кѳшѳ льинѳи маханѳ форман ылѳш, ѳндѳ тѳѳѳм анжѳн лѳктѳнѳ. Сир иктѳ манѳар вѳржѳдон (лаштыкшыдон) таңыжышкыла пыра гѳнѳ, тидѳн сир лаштыкым пѳлоостров маныт.

Шамак толшы, СССР-нѳн кѳчѳвѳл вѳлнѳ Шим таңыжышкыла Крим пѳлоостров пыра, ти пѳлоостровым Крим маныт. Тидѳ цилѳ соѳузыштышна ѳдѳмвлѳм тѳрлѳм вѳр ылѳш, тѳштѳкѳн тамазар шѳѳѳ тѳжѳм прольѳтарий ѳшкѳ кѳп кѳлжѳм пинѳѳѳмѳѳ, тѳрлѳ. Йѳтпѳл вѳлнѳ Кримски пѳлоостров матѳѳрик дон ушналтѳш. Матѳѳрик дон пѳлѳостровым ѳнѳѳсѳр сир уша. Ти вѳрѳм Пѳрѳкопский пѳрѳшѳѳѳк маныт. 1920 и нойѳвр тѳлзѳн ти вѳрѳштѳ Красный арми пиш когон шалгымыжыдон Врангѳльѳн ош фронтым кѳрѳнок пырѳн. Вара тидѳ паштѳк, СССР-ѳштѳ остатка ылшы Кримѳштѳш бѳлогвардѳѳцвлѳн пѳжѳшѳм воксѳок шин шѳлѳтѳн, пѳтѳрѳн.

Таңыжыш ишкѳлѳ пырышы, тура сирѳн изи пѳлоостровлѳм мысвлѳ маныт.

Окээн чăстăвлă йалын-йалын сирѳшкѳ пырат, кѳргѳ тангыжвлăм бѳштăт.

Йѳвропышты кѳргѳ тангыжвлă Балтыйй тангыж, Срѳднѳ-зѳмный, Шим тангыж дă Азовски тангыж ылыт. Амѳрикѳ, Ази дă Йѳвропы лошты Йытпѳл вѳл Пѳльѳр тангыж ылѳш. Ти кого кымда тангыж хăдă ганьок манмы гань, идон лѳвѳдăлтшѳ ылѳш. Ти тангыж донок СССР-н йытпѳл вѳл сир тѳр мыч Ош тангыж ылѳш.

22-шы рис. Гибралтарски прольив. Йѳвропы сир тѳрѳшты-жѳ — Гибралтар кого кѳ ара.

Матѳѳрикѳшкѳ йалын-йалын пырышы тангыжын изи лыквлăжѳм зальив маныт. Тѳнгѳ Фински зальив Балтыйй тангыжын чăстăжѳ ылѳш. Лѳнѳнградгѳц ти зальив мыч вѳскит государствѳвлăшкѳ тангыж корныдон кѳаш лиѳш. Изи зальиввлăм бухтывлă маныт. Бухтывлăшкѳ тангыж коѳ миѳн ак шо, тѳдѳндон тангыж кого прохотвлăлăн, карапльѳвлăлăн шагалашышты тидѳ тыр вăр ылѳш. Крим пѳлостровыш йалла пырышы Сѳвѳстѳпольски бухты, Шим тангыжыштыш Йакшар флотнан шалгым вăржѳ ылѳш.

Йѳвропын кѳчѳвăл вѳл дон вадывѳл ло мычаш кыт-

лашты Сре́диземный тангыж Атлантик окэ́ан дон ушнал-
тэш. Ти ушналтмаш вӑр тангыжын ӑнгысыр капка гань
ылэш. Ти вӑр, Йэвропым Африкыгӑц айыра. Тангыжвлӓм
ушныктышы тэхэнь ӑнгысыр вӑрвлӓм тангыж прольив
маныт. Сре́диземный тангыж дон Атлантик окэ́аным
ушныктышы прольивым Гибралтар прольив маныт.

Островвлӓ маханьвлӓ ылыт.

Тангыжвлӓ лошты кого матъэриквлӓгӑц пасна, пиш
шуку островвлӓ улы. Цилӓ вӛц вӑйттон ӓрэн нӓлмӑ сир
лаштыкым остров маныт. Островвлӓ матъэриквлӓгӑц
изи ылыт. Сӓк изи матъэрик Австрали, сӓк кого Грэн-
ландьи островкӑц кым гӓнӓ дӓ пӓлӑ кого ылэш. Грэн-
ландьи остров Йытпӓл вӓл Амэрикыгӑц йытпӓл вӓлнӑлӓ
ылэш.

Матъэриквлӓ йӑр кого дӓ изирӓк островвлӓӓт ылыт.
Йэвропыштышы сӓк кого остров Вӓльикобританышты
ылэш, ти островышты Англии ылмым тӓ пӓлӓдӓ.

Островвлӓ шӑрэнӓк цуцан-цуцан ылыт. Азин ирвӓл сир
тӑр мычкы ылшы Йапонски островвлӓштӑ Йапоньы ылэш.

Матъэриквлӓ лишнӑ ылшы островвлӓм матъэрик
островвлӓ маныт; нинӑ матъэриккӑц коаш тангыж вӑйт-
тон айырлалтыт. Тэхэнь островвлӓ шайылны, тангыж
пындаш, тангыжвлӓн когон кӓлгӑ пындаш йактӓок туран
вала. Тӓнгӓлӓ гӑнь ти островвлӓ матъэриквлӓдон ик фун-
даментӑшток ылыт манмыла. Пиш когон шукӓрдӑ, тошты
годым тамазар мӑллыон и пӓрви, тэхэнь островвлӓ матъэ-
риквлӓгӑц айырлыдӓок иквӓрӓш ылыныт. Сирӑн лап
вӑрвлӓм изин-ольӓн тангыж вӑйт нӓлӑн миӓн, кӑкшӑрӓк
вӑрвлӓжӑ матъэрик островвлӓлӓ кодын. Матъэрик
островвлӓн зӓмльӓ комжы, тӑшштӑ ылшы животныйвлӓжӑ,
тӑшштӑ кушшы кушкышвлӓжӑ лишнӑшӑ матъэрикӑштӑш
ганьок ылыт.

Кого окэ́анвлӓштӑ, матъэриккӑц мӑндӑр вӑрӑштӑ
шӓвшӓлӓ ылшы островвлӓӓт ылыт. Тэхэнь островвлӓм

окэан островвлä маныт. Шырэнук нинй кэлгй тангыж-влä пындашкйц кырыквлälä тангыж вйт вёлнй кайыт. Тэхэнь островвлä окэанвлän пындашкйц вулканвлä лимäшэш линйт. Шуку тэхэнь островвлäэш, тангыжгйц тангыжыш кашшы торговой, войэнный карапльывлän шалгым пристинвлä ылыт. Кого окэанйн йытпэл вэл вәрйшты, йытпэл вэл Амэрикй дон Ази лоштышы пэл корны кытлашты, йытпэл вэл широтан 20°-шты дә Гриньичкйц вады вэл долготан 155°-шты Гавай островвлä ылыт. Ти островвлä Сойэдыньонный штатвлä кидйшты ылыт, нйнын войэнный карапльывлäшты тйшты шалгат.

23-шы рис. Кораллвлäгйц лишы остров.

Вулканвлäгйц лишы кукшй островвлäгйц пасна окэанйшты кышты-шон, шавшälä ылшы шуку изи островвлä ылыт. Тэхэнь изи островвлä тангыж вйт вёлнй изиш вэлэ кайыт. Нинй колца форман ылыт, покшалнышты коаш йär улы. Ти йäрвлäm лагунвлä маныт. Тэхэнь островвлäm коралл островвлä маныт (23-шы рис.). Нинй тангыж вйдйшты ёлйшй изи животный коралл польипвлä известковый рäkпат постол пингйды комышты когон шуку погынымашэш лин миэнйт. Кораллвлä шокшы тангыж вйдйшты вэлэ ёлэн кәрдыт, нинй вäргйц-вäрйш тärвәнйлтэок вйт лйвälнй кого цуцан ёлät.

Пүлä тэнгэ коралл цуца ара окэан вйт лйвэц вёлкёлä аралалт куза. Лишыл островвлä докы махань-шон кушкышвлän нүшмйм, кокосовый пальмывлän пүкшмйм

моло тангыж вѣт йоктарэн канда. Ти нѣшмѣвлѣ корал-
лвлѣгѣц лишѣ островвлѣэш шѣтѣт, островым кушкыша-
ным ѣштѣт.

Окѣанвлѣ дон тангыжвлѣ вѣттон кашмы йажо корны ылыт.

Цилѣ окѣан дон тангыжвлѣ йѣрым-йѣрвѣш ирсѣ вѣт
ылѣш. Окѣанвлѣдон дѣ тангыжвлѣдон каштын сѣк мѣндѣйр
государствывлѣ икѣжѣк-иктѣштѣдон пижѣкѣм кычѣн
кѣрдѣт. Тангыж корны, сѣк йажо кѣртнѣи корныгѣцѣт
пишок шулдѣш шагалѣш. Сѣдѣндон тангыжвлѣштѣш суд-
навлѣ пиш шуку товарым дѣ таманѣар мѣल्लीон пасса-
жирѣм мѣнѣш-анѣш когон шывштѣн каштыт. Эдѣм трѣ-
кок тангыж корнывлѣм кидѣшкѣжѣ нѣлѣн кѣрттѣ, йѣлѣок
пачтѣ. Пиш шукѣршѣ лѣрвиш вѣрѣмѣн вѣшлѣдон вѣлѣ
ыдырѣн кашмы изѣ суднавлѣэш, сир тѣргѣц мѣндѣйркѣ
эдѣм кѣн кѣрттѣ. Сѣндѣлѣквлѣн хазѣйствашты анзыкыла
кѣмѣ сѣмѣнѣ, сѣндѣлѣквлѣ лошты торгѣйѣмѣш шѣрлѣш
тѣнгѣлѣн. Кого дѣ цаткыды карапльывлѣм ѣштѣш эдѣмвлѣ
тымѣнѣмѣкѣштѣ тангыж мыч кашшы эдѣмвлѣ тангыж пок-
шакыла пыраш тѣнгѣлѣнѣт.

Тѣнгѣ, 1492 ин Колумб Амѣрикѣм мон; 1519—1522
ивлѣштѣ Магѣллан цилѣ зѣмльѣ йѣрым-йѣр сѣрнѣн толын
ылын. Тидѣм мѣ пѣлѣнѣ. Тѣнгѣ гѣнѣѣт XIX курым тѣнгѣл-
мѣ андак суднавлѣ пар силадон кашташ тѣнгѣлмѣкѣ
вѣлѣ лач пытшок тангыж корныдон кашташ тѣнгѣлѣ-
нѣт.

Импѣриальистѣичѣски сѣндѣлѣквлѣ цилѣ сѣндѣлѣквлѣш
кашташ лимѣ тангыж корнывлѣм кидѣшкѣштѣ нѣлмѣ
вѣрц крѣдѣлѣт. Тѣнгѣлѣок тѣвѣш Гибралтар прольив пиш
кѣрѣл тангыж вѣт корны ылѣш. Ти прольив мыч цилѣ
сѣндѣлѣкѣн тангыж прохотвлѣ, карапльывлѣ мѣнѣшѣт, ан-
ѣшѣт каштыт. Тангыжвлѣм ушыктышы ти йогы вѣрѣштѣ
ти прольивлѣн хоза лиѣш, йѣвропы сир тѣрѣштѣ ылшы
Гибралтар лѣмѣн кѣкшѣ кѣ кырыкым Англѣи ѣшкѣ кидѣш-

кѳйжѳ шывшын нѳлѳн, тишѳкѳн пиш силан крѳпѳсѳм ѳштѳн шѳндѳн (22-шы рис.).

Їндѳ Суѳцкѳй пѳрѳшѳйкѳм картышты анжалына. Тидѳ Ази дон Африкѳм уштара. Ти пѳрѳшѳйкѳм кѳзыт тѳрлѳн капайѳнѳт: тѳйдѳн торѳшѳжѳ тагыж корны Суѳцкѳй канал ѳштымѳ. Ти канал Срѳдѳизѳмнѳй тагыжым Ёакшар тагыждон уштара; Ёакшар тагыжшы Индѳйски окѳѳндон пѳжѳш. Ти канал Ёѳвропыгѳц Азишкѳ кѳмѳш корным кѳтѳкѳмдѳ. Пѳрвижѳ Ёѳвропыгѳц Азишкѳ Аф-фрикѳ ѳѳр вѳлѳ кѳѳт ылын. Суѳцкѳй канал цилѳ сѳндѳлѳквлѳнѳш шотлалтѳш гѳнѳѳт, лачокшы гѳнѳ, тидѳ импѳриалистычѳски Англы кидѳшты ылѳш.

Америкѳн Сойѳдыньонный штатвлѳ Кого окѳѳн дон Атлантичѳски окѳѳнвлѳштѳшѳ тагыж корнывлѳлѳн хоза лиѳш цацат. Тѳйдѳндон нинѳ Ёытпѳл вѳл дон кѳчѳвѳл вѳл Америкѳ ушландарышы Панамски пѳрѳшѳйкѳм торѳшлѳ капайѳн каналым ѳштѳнѳт. Тѳнгѳ ѳштѳн, Атлантичѳски окѳѳнгѳц Кого окѳѳнѳш кашмы корны таманѳр тѳжѳм километр кѳтѳкѳмѳн. Ти корны лимѳшкѳ пѳрви кѳчѳвѳл вѳл Америкѳ ѳѳр кашмыла ылын.

Сойѳдыньонный штатвлѳ Кого окѳѳнѳшты хоза лимѳ вѳрц Ёапонѳндон крѳдѳлѳт. Тѳйдѳндон Сойѳдыньонный штатвлѳ Кого окѳѳн покшалны ылшы Гавайски остров-влѳм цаткыдѳмдѳн шѳндѳнѳт. Ёапонѳжат Кого окѳѳнѳштыш ѳшкѳ островвлѳжым силанѳмдѳ. Тидѳ ѳшкѳ флот-шым цаткыдѳмдѳш пиш шуку оксам шѳвѳ.

Мѳнмѳн социалѳстычѳски Сойузна вѳлѳ ѳѳлынѳм войу-ѳн нѳлѳш дѳ тагыжвлѳшты пичѳл хѳдырдон, пичѳл-пушка силадон хоза лиѳш ак цацы.

Совет соѳуз ѳшкѳ кидѳшкѳжѳ природым нѳлѳш пиш кого пѳшѳм ѳштѳ. Пѳльѳр тагыжым тымѳнѳмѳшты, тѳйдѳн мыч суднавлѳлѳн кашташ лимѳ корнывлѳм кѳчѳлмѳшты СССР-нѳ нѳр когон шуку пѳшѳм иктѳт ак ѳштѳп. Совет-ски экспѳдѳици кѳнгѳжѳм 1932 ин Ош тагыжгѳц лѳктѳн, Ёытпѳл вѳл тагыж ирсѳ иѳн корныдон Кого окѳѳнѳш лѳктѳн шон. Вараат 1934 ин кѳнгѳжѳм шуку кого иѳн

Йытпэл вэл тангыж вик корныдон „Льиткэ“ карапльы да молат каштыныт. Йытпэл вэл Польша тангыж мыч суднавлалан ныйма эксиктэок кашташ корным палэн сьнгэн шоктымыкы, Йытпэл вэл Азиштйшы пиш мьндьр областвлам СССР-нан цэнтрдон цаграк пижыктэнэ, мьндьр областвлан хозайстваштым анзыкыла колтэнэ, тйштйш йлы-машым викарэн колтэнэ.

Тангыж вйт махань ылэш.

Окэанвлаштйш да тангыжвлаштйш вйт качы-санзалан ылэш. Каждый 100 кг вьдйштй 3,5 кг санзал ылэш. Тьдйндон тангыж вйт ширй вйткйц лэлы ылэш да прохотвлэ, карапльывлэ тангыж вьдйштй, мол вьдйштйш гань, кэлгын ак шьнзэп. Кого рэкавлэ пырымы тангыжвлаштйш вйт когонок санзалан агыл. Фински зальивйштйш вйт изиш вэлэ санзалан ылэш.

Тангыж вйт, рэкаштйш вйткйц когоракын вашт кайэш. Тангыж вйт кэлгй гьнь, кловой аль пьцалгй кловой ць-рэан ылэш. Тангыж вьдйштй санзал мазар шуку, тьнар тьдй кловойалгы, аль пьцалгй кловойалгы да вашт кайшы ылэш. Йытпэл вэл Польша тангыжышты 40 м кэлгйц йактэ вашт кайэш. Атлангйчэски окэанйштйш вйт 60 м кэлгйцйшкй вашт кайэш. Тангыж тьрйштй пыдыранзык ко-гоат, вашт ак кай.

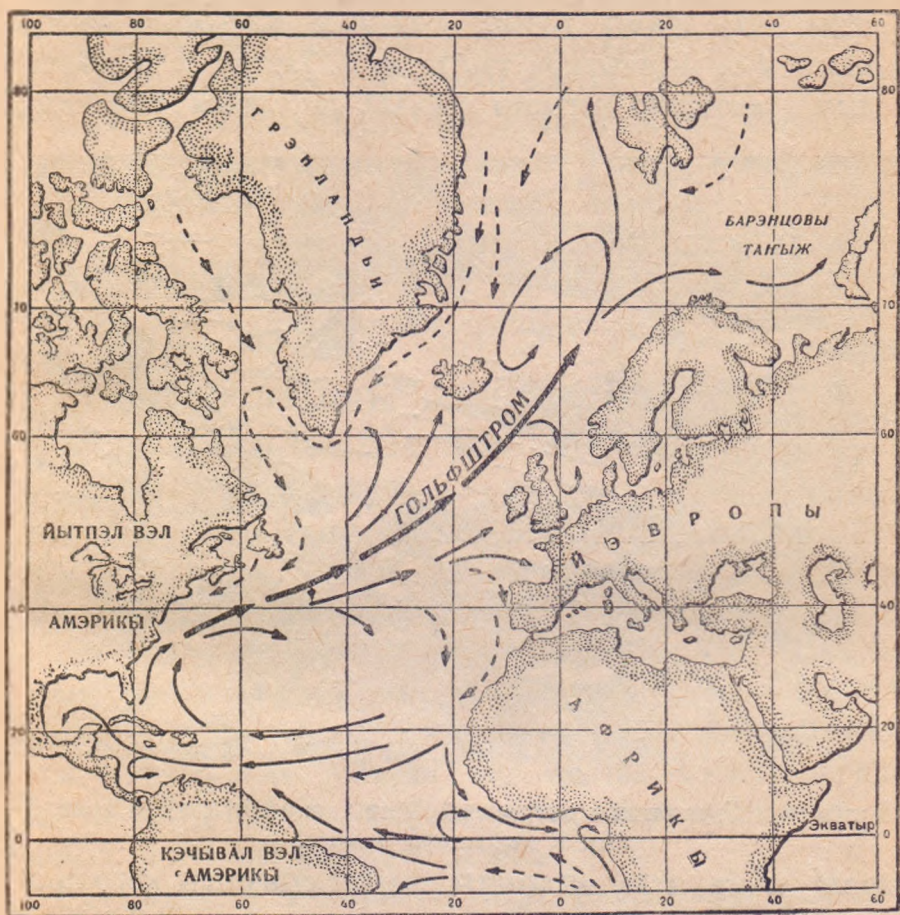
Тангыж вйт вьргйц-вьрйш кыцэ йога.

Тангыж вйт ньигнамат ганьок тыр ак шьнзй. Тангыж вьдйш мардэж коэштэра. Окэанвлэ покшалны кынамжы вйт коэвлэ пиш кукшын коэштэлтйт, коэвлаштй 15—20 м кукшйцан лит.

Мардэж со ик вэцйн ылэш гьнь, тй вьрйштй тангыж йогы маш лиэш, тьнам шьнзйш окэан вйт лодон, тангыж вйт кымдан йога. Тангыж вйт когон, тамазар шудй да тьжэм километр кымдыкын, тамазар шудй мэтр кэлгйшын йога. Тангыж вйт йогы ылы вьр лимаш ныгыды аль вишкйды ылымаш шотон эчэ ылэш. Тангыж вйт

ныгыды гынь, лывакыла вала, вяршыкыжы вишкыдырак
вйт толэш, ти шоттон вйльвэл йогы лиэш.

Тагыж йогывла ўштывләат, шокшывләат ылыт. Тәнгә
Атлантык окэанышты экватор дорц шокшы йогы, Голь-

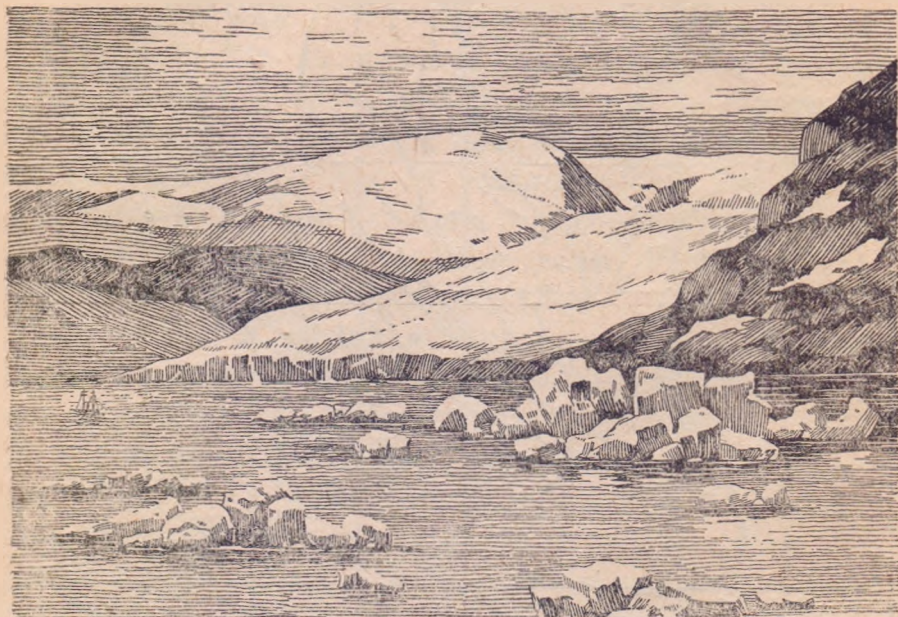
Йогывла: ————— шокшы — - - - - ўшты

24-шы рис. Атлантык окэанын йытпэл вэлыш тагыж йогывла-
фштром тынәләлтэш. Ти йогы Амэриky сир тыргыц
Атлантык окэан гач йога дә шокшы йогы донжы Йэвропы
сирын вадывэл дон йытпэл вэл тыржым ырыктән кәә
(24-шы рис.).

Ўшты йогывла польяр тагыжвләгыц тынәләлтйт, нинй
ўшты вйдым йоктарат.

Тангыжвлән тэммәш дон пычмаш.

Окэанвләштѣш вѣт суткашты кокәнә тэмәш, кокәнә пычәш. Тәнгә лимәш тангыж тѣрѣштѣ пишок пәлѣ. Тәнгә лимәшѣм тангыж вѣт тэммәш дон пычмаш маныт. Тангыж вѣт тэммѣ годым, кынамжы тангыжыш вацшы рэкәвлә мыч мѣндыркок тэмѣн куза. Тангыж вѣт тэммѣ годым, тангыжыш йогышы рэкәвлә дә тангыж тѣр коаш

25-шѣ рис Грәнланды остров тѣрѣштѣ, сирѣштѣшѣ и аравлә-гѣц и кырыквлә лимәш.

вәрвлә кәлгәмѣтәт, вѣдѣштѣ кәлгѣн сѣнзѣшѣ кого прохотвләлән, карапльывләлән кашташышты вѣт тэммәш пиш кәрәл ыләш.

Тангыж и махань ыләш.

Санзалан вѣт 3^о-ан уштѣштѣ кѣлмә. Польшә тангыжвлә вѣлән кәнгѣжѣмәт вәк кымда ивлә нәлѣн шѣндәт. Тангыж йогывлә йогымышты годым, тангыж вѣлнѣшѣ им тәрвәтәт дә ивләәшѣжѣ шәлыквлә лит. Ик и ара вәс и арадон шѣрнѣмәшәш тангыж и вѣлән торосвлә манмы кого и аравлә погынән шѣнзѣт. Тәхәнѣ и аравлән күк-

шыңышты тамазар мэтр күкшыңан лит. Тангыж и мыч кашташ нини пиш когон аҗтыртат.

Тишэц пасна тангыжышты и кырыквлә сәрнилыт. Тэхэнь кырыквлә 100 м күкшыңан моло ылыт. Нини пиш кого маклакавлә ылыт. Тэхэнь ивлә ияңшы сәндәлык тырвләшты лит. Кого и ара тангыжышкыла шыдырнән вала дә тангыж тыр пындаштон тангыж тыр мыч шыдырнән кәә. Ижы вьткыц куштылгы ылэш, шыдырнишы кого и аравлә вьт вьлкы кымылт кузат. Тангыж йогывлә полляр тангыжвләштышы и аравләм мындыркы, кэчывал вэкылә йоктарэн нәнгәт. Кого и аравлә йыр соракок тытыра нәлын-нәлын шында дә, карапльывләән тиди лүдыш ылэш. Карапльывлә и аравлә вьлкы шыралт кәрдыт.

Тангыжвләштышы животныйвлә дон кушкышвлә эдәмлән малын кәрәл ылыт.

Тангыжвләшты махань-шон животныйвлә дә кушкышвлә ылыт. Тангыжвләшты ылышы тыгыды животныйвлә дон тыгыды кушкышвлә колвләән качкыш ылыт. Пиш когон шуку колым эдәмвлә ышланышты качкаш лоат. Атлантик окэанышты дә Йытпәл вәл тангыжышты когонжок трэскә лымән колым дә сәльд колым лоат. Азин Ирвәл сир тыр мычки иваси колым (ирвәл сәльдым) когон шукум лоат. Мәнмән тангыжвләнә колвләдон пиш пайан ылыт; тангыж кол ломашты, мир вьлны мә сәк анзыл, пьтәриш вәрышты ылына.

Тангыжвләшты звэрвләат ылат. Китвләм (кит-колвләм) дэльфинвләм кычат, нинын шуку шәлыштым нәлыт, шәлышты промышльәнныстын пәшәшкы кәә. Китвлән дә дэльфинвлән пайгыц остатка вэкылә консэрвывләм йәмдыләш тыңәлыныт. Тульәнвләм шәлышты дә каваштышты гишән кычат. Тангыжвләшты ныныгыц пасна крабвләм, рәквләм, устрицывләм кычат. Ниным эдәмвлә качкыт. Тангыж водорослы — вьт шуды, йоды ыштымәшкы дә ныр пышкыдәмдышым ыштымәшкы кәә. Китайцывлә дон Йапонцывлә водорослым „тангыж кавштам“ качкыт.

V. Рэкавлә дон йәрвлә.

Рэкавлә. Рэкан сисьтәмҗы ма ыләш дә рэкаштыш вѣт кышәц погына.

Йэвропышты сәк кого рэка Йыл ыләш. Картәш Йылым шим шыртылә каклякан анжыктымы. Йэвропышты Йыл сәк шуку вѣдән дә сәк кужу рэка ыләш.

Йылышкы шуку рэка дә әңҗрвлә йогән пырым картышты ужуна: нинѣ Йылышкы йогән пырышы әңҗрвлә дә рэкавлә ылыт. Йылышкы йогән пырышы сәк кого рэкавлә — Ока дон Камы ылыт.

Рэка йогымы сәмѣнь ұлыкылә мѣлѣн шагалына гѣнь, мәҗѣцнә вургымла вѣлнѣ рэкан вургымла вѣл тѣржѣ лиәш; мәҗѣцнә шалахай вѣлнѣ тѣдѣн шалагай вѣл тѣржѣ лиәш. Сәдѣндонок Ока рэка Йылышкы вургымла монҗыргѣц йога манына, Камы рэка — шалахай монҗыргѣц йогән пыра. Йылышкы йогән пырышы рэкавләшкәт, вѣс рэка дә әңҗрвлә йогән пырат. Ока рэкашкѣ Москва рэка дон Клязмѣ рэка дә молывләәт йогән пырат. Йылым рэкавләжѣдон әңҗрвләжѣдон иквәрәш Йыл рэкан сисьтәмҗы маныт. Анжалда доко Йыл рэкан сисьтәмҗы махань ыләш, Йылышкы шуку рэкавлә дә әңҗрвлә мѣндѣрц йогән пырат (26-шы рис.).

Рэкавлә йәрвләҗѣц, купвләкѣц, вѣтсѣнзәвләҗѣц дә кырыкыштышы и аравлә шылымашкѣц тѣнәләлтѣт.

Вѣтсѣнзәвлә, шолшы вѣтвлә тәвә кыцә лин миәт. Йур йурмы годым, лым шылым годым — йур вѣт дон лым вѣт йәрвләшкѣ, купвләшкѣ, рэкавләшкѣ погына, котшыжы рок лошкы йанжын вала. Ти вѣт рок лошкы валымжы годым вашт колтыдымы рок ланзышкы шоәш, варажы ти ланзы

тѣрѣнь вѣкѣлѣ ланзы лодон йога. Ти ланзы иктѣ вѣрѣ тѣгѣлѣ, шамак толшы, карѣмѣшкѣ лѣктѣш, тѣнѣм вѣт зѣмлѣ вѣлкѣ лѣктѣш, шолшы вѣт лиѣш.

Воздухкѣц ѣур ѣурмаш, лым вацмаш рѣкѣвлѣм тѣмѣ.

26-шы рис. Йыл рѣкѣн сѣстѣмѣжѣ.

Ти лывыргыжы сѣрвлѣшкѣ тангыжвлѣгѣц вѣт парла, пѣллѣ толѣш. Рѣкѣвлѣ тангыжыштыш лывыргым, вѣдѣм нѣлѣт, (лым лымѣш, ѣур ѣурѣш) рѣкѣвлѣштѣш вѣтшѣ тангыжвлѣшкѣ йога.

Халык хозайствалан рэкавлә малын кәрәл ылыт.

1,5 млн. кв. км нәры пиш кымда вәргыц Йыл бш-
ләнжй вѣдым постара, нәлэш. Рэка кыды вәргыц бш-
ләнжй вѣдым нәлэш, тѣ вәрым рэкан бассейнжй маныт.
Йыл рэка бассейн кымда вәрыштѣ, мәнмән Сојузыштышна
кым пайыштыш ик пай халыкшы ыла. Сојузыштышна
цилә вѣт корныдон шывштым грузын пәлыжым Йыл мыч
дә Йылышкы йогышы рэкавлә мыч шывштат.

Йылышкы йогышы дә мәнмән Сојузыштышна молы
рэкавләшкы йогышы рэкавлә икѣжәк-иктѣштѣдон лишнѣ
ылмыштым цаклән анжалда. Тәнгә лишнѣ ылмыштыдон
рэкавләм икѣжәк-иктѣштѣдон каналвләм бштән ушлан-
дарат. Вѣт корныдон шывштымаш, сир корныдон шывшты-
машкыц шулдәш шагаләш. Мәнмән сәндәлыкыштѣнә г р у з-
вләм шывштымаш когон анзыкыла кәәт, вѣт кор-
нывлә социальистычәски хозайстваланна пиш кәрәл ылыт.
Тидѣндон мәнмән Сојузыштына, социализмым строй-
ымаш план сәмбнѣ,—цилә кого рэкавләнә икѣжәк-ик-
тѣштѣдон ушландарымы лит, вара ик кого рэкагыц
вәс кого рэкавләшкы вәшт кәмѣ вѣт корнывлә лит. Йыл
пәрвиок эчә Ньэва рэка дон ушландарымы. Ош тангыж
дон Балтык тангыж ло каналым стройымнадон Ньэва
рэкам мә Ош тангыждон ушландарәннә. Кокшы пәтыльэт-
кыштѣ мә Йылым Дон рэкадон, Камым Пәчоры рэкадон
ушландарәннә. Москвашты рэкан кого порт лижй манын,
каналым капайәннә, ти канал мыч Йыл кұшыл вуйыштыш
вѣт Москва рэкашкы йогаш тѣнгәләш. Тидѣгыц пасна,
Йылым Сибирѣштѣшѣ дә Дальный Востокаштышы пиш
кого рэкавләдон — Обьтон, Йәннѣсәйдон, Лъэнадон, Амур-
дон ушландараш манын, планым бштәт.

Рэкавлә вәс статьянат кәрәл ылыт. Рэкавләэш плотыи-
нәвләм бштѣмѣкы, тѣшәцын ұлыкыла вѣт йогән валымыжы
годым, турбинвләм сәртән кәрдәш дә эльәктричәски шул-
дәкән энѣргим бштән кәрдәш. Мә бндә кого гидроэль-

электрически станцивләм Волховгәсәм дә Днъэпрогәсәм стройәннә. Кызыт мә Йылышты кым вәрә дә Камы рәкә тырышты кок вәрә пиш кого плотинавләм ыштән,

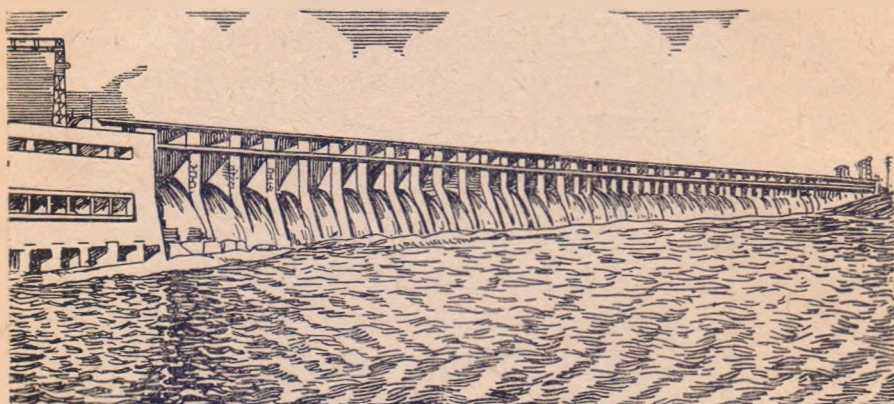
27-шы рис. Йылым вәс рәкәвләдон ушландарымаш вәрышты плотинавләм дә тышакән гидростанцивләм стройымаш.

кого эльэлектрически станцивләм плотинавлә доран стройәннә. Тәнгә ыштымькына шулдәкән эльэктроэньэргинә лиэш дә прохотвләлән кашташышты Йыл дон Камы кәлгы рәкәвлә лит.

Мәнмән рәкәвләнә киндй шачыктышы кукшы вәрвләм лывырташ кәрәл ылит. Среэньэзиатски сойуэный рәспублыквләштыш нырвләм тагынамшәнок рәкә вьттон лывыртаг.

Совэт правитьельствы **Камышин** доран **Йыл** гач пиш кого плотынам ыштәш лин. Вара **Йыл** вѣдѣм,— киндѣм йажон куштән кертшѣ 4 мѣл. 2а кукшы вѣрѣшкѣ кол-тымы лиэш.

Рѣкәвлә, аңғырвлә эчә колвләлән ыләшѣштѣ кәрәл ылыт. Пиш когонжок **Каспий** дә **Азов** **тангыжвләшкѣ** йогышы **Урал**, **Йыл**, **Дон** рѣкәвлә кәрәл ылыт. Кол урдымаш кол кычымаш пәшәм прамой видѣмѣкѣ, рѣкәвләштѣшѣ

28-шѣ рис. Днѣпрогес плотына.

колвләнә эчә когон шуку лит. Мәнмән рѣкәвләнә шуку, йажо колан лиштѣ манын, парты дон правитьельствына шуку кәрәл пәшәм ыштәт.

Йәрвлә.

Прохотвләлән кашташышты дә кол хозайствалан йәрвләнәт кәрәл ылыт. Мәнмән Союзна йәрвләдон пиш пайан ыләш. Кыды йәрвләжѣ гѣнь пиш коговлә ылыт. Шамак толшы **Каспий** дә **Аральски** йәрвлә пиш кого ылытат, нѣнѣм тангыжвлә маныт. Ти кого йәрвләштѣ пиш шуку колым ләзнә. **Каспий** тангыжышты тѣульәнвлә кѣтөлә цуцан ыләт. Нѣнѣмәт кычәнә. Союзнан йѣтпәл вәлнѣ **Оньѣжски** дон **Ладожски** йәрвлә пиш кымда вѣрѣм йәшнәт.

Восточный Сибирьшты, мир вьлнышы йярвлән шотышты сэк кэлгы йяр — Байкал ылэш. Байкал йярын кэлгыцшы километрәк пэләккыцәт утла ылэш.

Кыды йярвләштѣжы санзалан вѣт ылэш, кыдыштыжы — ширѣ вѣт. Санзалан йярвлән пындашэшышты санзал тырлән шынзэш. Санзалан кыды йярвләгыцшы санзалым лыктына.

VI. Клымат.

Игэчѣ дон клымат.

Мă соок махань игэчѣ ылмым шотыш нăлѣн, анжэн ылэнă. Игэчѣ вашталт мимѣ сэмѣнь, мă выргэмнăмăт вашталтэнă: ўштѣ годым шокшы выргэмѣм, шокшы годым куштылгы выргэмѣм чиэнă, йуран годым лэвăш лѣвăкѣ пырэнă, йур витѣдѣмѣ выргэмѣм чиэнă моло. Игэчѣм мэтѣэорологичэски станцивлăштѣ тѣшлэн пăлэн анжат; тѣштăкэн сутка йѣдэ нѣл гăнă игэчѣм пиш тѣшлэн анжат: тѣмпэратурым, воздух куштылгы ѡл лэлѣ ылмым, мардѣж махань силадон дă кыды моньыргѣц ѣфѣлѣмѣм, пѣлгомышты махань пѣл ылмым, мазар йур йурмым дă лым лыммым анжат. Тэхэн мэтѣэорологичэски станцивлă халавлăштѣ, солавлăштѣ, опытный станцивлăштѣ, совхозвлăштѣ дă колхозвлăштѣ ылыт. Цилă мэтѣэорологичэски станцивлăштѣ игэчѣм тѣшлэн анжымаштон, цилă сăндăлѣк мыч, игэчѣ ылмым пăлăт. Игэчѣм тѣшлэн тымѣньмăш наукум мэтѣэорологи маньт.

Кэчѣ йалвлă воздух вашт зэмлăшкѣлă ылмашты воздухым ак ѣрѣктѣп, кэчѣ йалвлă зэмлă вѣлвăлѣм ѣрѣктăт, зэмлă ѣрымăшэшѣжѣ вара воздухат ѣрă. Сэдѣндон когон кѣшѣц чонгэштѣмѣ годым, кѣшнѣ пиш ўштѣ ылэш; сэдѣндонок кѣкшѣ кырыквлă вѣлнѣ кăнѣжѣмăт, тэлѣмăт со лым киă.

Зэмлă вѣлнѣ цилă вăрзок воздух икань лэлѣцăн агылат, зэмлă вѣлнѣ мардѣж лиэш. Кого лэлѣцăн ылшы воздухан вăргѣц, чѣдѣ лэлѣцăн воздух ылмы вăрѣшкѣлă воздух кăă. Вăрăн-вăрѣштѣ когонок ик лэлѣцăн воздух агыл гѣнь, тѣнăм мардѣжăт кого ылэш.

Йур дон лым пѣлвлăгѣц вилѣт. Пѣлвлăжѣ тэнгэлă

лиältйт: окэанвлäштйш, тангыжвлäштйш, рэкäвлäштйш дä йäрвлäштйш вйт, парыш сäрнэн куза; тидйгыц пасна цилä кушкышвлäштйш вйт парыш сäрнä. Вйт парвлä куйкылä кузымышты сэмйнь, мйнгэшок вйт патькалтышвлä лит äль и патькалтышвлä лит. Тэхэнь патькалтышвлäгыц пйлвлä ылыт. Тыгыды изи патькалтышвлä ылмышты годым, нйнь въздухышты вäргйц-вäрьшккй пыракла вйсäт. Ти тыгыды патькалтышвлä шалдыраэмйкйшты, нинй улькылä зэмльä вйккй йурла äль лымла вилйт.

Игэчй вaштaлт мимäш, игэчй малын вaштaлтäш, игэчй тйшлэн анжымаштон вэлä пäläш лиэш. Игэчй вaштaлт-машым науки анзыцок пälэн, кэлэсэн кäрдэш. Игэчй лимйм, уштй äль шокшы лимйм таманьар кэчй, таманьар тйлзй анзыц науки кэлэсэн кäрдэш.

Игэчй цилä вaштaлт мимäшвлäштйм шуку и мычк анжэн, тйшлэн миэн, игэчй и ййдэ вaштaлт мимäшвлäm анжыктэн кäрдйнä. Тäлйм, кäнгйжйм мäдонна махань тьэмпэратуры лишäшлыкым, махань тйлзйн йур когон äль изин лишäшлыкым моло тюрök, самыньтэок кэлэсэн кäрдйнä. Вэс стaтьaн манмыла гйнь, вäрьштйшй кльимaтым пälэн нälын кäрдйнä. Ик вäрьштйшй кльимaтшы—и ййдэ вaштaлт мишй игэчй ылэш.

Халык хозäйствaлан кльиматын кэрäлжй.

Кльимат хозäйствaлан пиш когон кэрäл ылэш. Кaждый кушкыш: шуды, пушäнгй йшлänжй йарал кльиматан вäрьштй вэлä кушкын кäрдэш. Тйдылän кэрäл нär шокшы, лывыргы кэлэш. Вäрьштйш кльиматышты кушкын кэртшй кушкышвлäm вэлä нырэш удäш йара. Кукшы игэчй кынамжы мäнмäн киндйнäm воксэок йамда, йурат киндйм ныргйц цымыраш äптйртä.

Игэчй дон кльимат сола хозäйства пäшälän вэлä агыл, эчэ аэропланвлälän кашташат кэрäл ылыт.

Воздухышты аэропланвлäдон кашмаш корнына мäнмäн Совэт сойузыштына мол госудaрствывлän въздух корныгыц

сэк кужы ылэш. Воздухтон кашмаш корнывләнә Союзнан покшал вәржым мьндыр вәрвләдон ушландарат. Ти корнывлә социализм стройымаш пәшәлән палшат, кәрәл ылыт.

Тангыжвлә вьлнй дә кымда, төр стьэпвләштй мардэж такэшок каштэш. Мардэжлән пәшәмәт ьштйктәш лиэш. Мардэж вәкшвлән пыльэштйм сәртә; Шим тангыж тыр воктән, Крымьштй, мардэж силадон ровотайышы пулә силаан эльэктростанцивләнә улы.

Кльиматкйц лишй худавләдон крэдәл-мәш.

Кыды инжй Совет сойузын кыды областьвләштй кукшы игэчй лиэш. Ти кукшы игэчй киндй шачышым йамда. Тәнгә 1921 ин дә тижэцәт пәрви 1911, 1891 ивлән Поволжйэш-тй ылшы кукшы игэчйвлә хрәсәньвләлән кого эксйкйм ьштәнйт, лудйшлә голодный готвлә ылыныт. Капитальистьичэски хозайства природыдон крэдәл ак кэрт. Тьнгэок, кугижән капитальистьичэски Россййәт кукшы игэчйдон Поволжйэштй крэдәл кэрттә. Совет власть лимйкй вэлә кукшы игэчйдон крэдәлмәш когон анзылтарән. Кукшы игэчйм воксэок сьнгән шокташ манын, Йылэш Камышин доран кого плотьинәм дә эльэктростанцим правитьэльствы стройаш лин. Эльэтричэски эньэрги силадон Йылыштыш вьдйм кукшй нырвләшкй лүктән колтымы лиэш. Тәнгә ьштймәштй кукшы игэчй сьнгймй лиэш. Советски Покшал Азиштй кукшы зэмльәм лывыртымаш пәшәәт когон шәрлән миэн. Пәрви изи каналвләдон вьт пыртән вэлә изи вәрвләм лывыртат ылын, кьзйт пиш кого сооружәнйвләм — плотьинәвләм дә каналвләм стройымы; ньимат шачыктыдымы пустинвлә кьзйт вьдйм плучайат, хлопок шачыктышы нырвләшкй сәрнәт.

Вәс вәрвләштй купвләм коштымаш пәшә когон лин миә. Пәрви куп ылмы вәрэш сәрәнвләм, нырвләм ьштймй. Тәвә цилә тәнгә ьштймәш кльиматым вашталта. Кукшы вәрвләштй лывыргы вәрвлә лит, утла лывыргы вәрвләштйжй кукшырак вәрвлә лит.

Широта кльиматын сэмьнь ылмыжы. Кльимат пойасвлä.

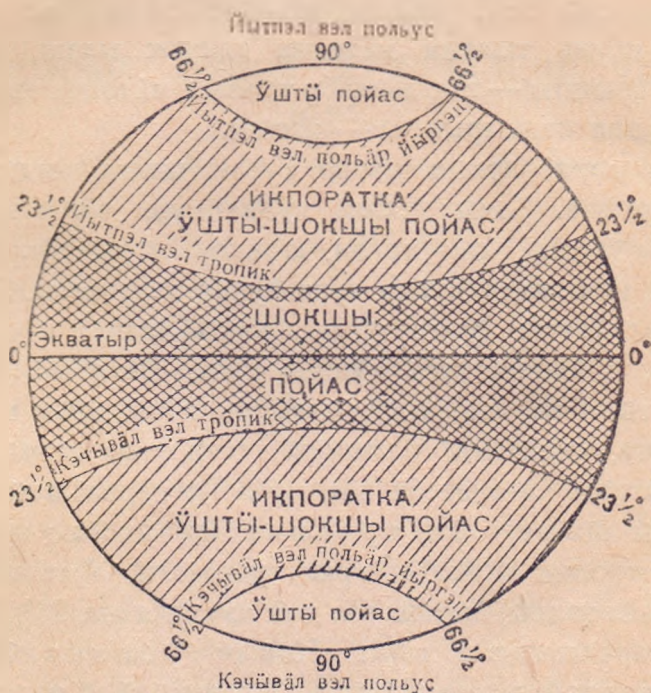
Зэмльä кэчь йыр кэмäштьжь и мычкок икань ак ёрькть манна. Ийунь тьлзьин кэчь туран шалгышы йалвлäшть зэмльäн Йытпэл вэл пэлшарым ёрьктät, дьэ-кабр тьлзьин — кэчьвäl вэл пэлшарым. Сэдьиндонок ти пэлшарвлäшть тэл, шошым, кянгьж, шьжь ик вэрэмäн агылэп; ийунь тьлзьин мäдонна кянгьж ылэш, кэчьвäl вэл пэлшарышты — тэл; дьэкабр тьлзьин мäдонна тэл ылэш, кэчьвäl вэл пэлшарышты — кянгьж.

Кэчь горизонткьц мазар туран шалга, тидь тьнär когон ёрьктä. Кэчь йалвлä вуйна турэ тёрөкок туран ылмышты годым сэк когон, шокшын ёрьктät. Мäдонна кэчь ньигнамат вуйна турэ туран ак шалгы. Экватыр доны вэлэ кэчь туран шалга, кэчь йалвлä пиш когон ёрьктät, тьэмпэратуры кущкь куза. Экватыр донышы вярвлäшть и мычкы цилä тьлзьинок кэчьвälьим кэчь туран шалга, сэдьиндон и мычкы со шокшы игэчь ылэш, тьэмпэратуры когонат ак вашталт. Ти вярвлäшть зэмльä вьлньшь шокшы äль тропичэски пойас ылэш. Ти шокшы, тропик пойасын граньцäвлäшть йытпэл вэлнь дä кэчьвäl вэлнь, йытпэл вэл дон кэчьвäl вэл $23\frac{1}{2}^{\circ}$ широташты паралльэльвлä ылыт. Ниньим тропиквлä маньт.

Шокшы пойас доцын йытпэл вэл вэкьлä дä кэчьвäl вэл вэкьлä кэчь ньигнамат туран ак шалгы, горизонт турэ кэчь кянгьж вэрэмäн дä тэл вэрэмäн икань кущьцьшть агыл. Сэдьиндон тишть шокшы пойасыштышы гань тьэмпэратуры кущнь агыл, и кьт мычкы тьэмпэратуры вашталт мьä. Нинь зэмльä вьлньшь икпоратка уштьшокшы пойасын вярвлäжь ылыт. Йытпэл вэл тропик доцын йытпэл вэл вэкьлä икпоратка уштьшокшан йытпэл вэл пойас ылэш. Кэчьвäl вэл тропик доцын кэчьвäl вэкьлä — кэчьвäl вэл икпоратка уштьшокшы пойас ылэш. Ти пойасвлä шокшы пойаскьц кок вэкьлä, тропиквлäгыц тьнгäлäлтят польär йьргэцвлä йактэ шот. Польär

йыргэцвлэжы йытпэл вэл дон кэчывэл вэл широтавлэн (кымдыквлэн) $66\frac{1}{2}^{\circ}$ -шты ылыт.

Зэмля шарнан польяр йыргэцвлэ дон польусвлэ лошты, йытпэл вэл дон кэчывэл вэл вэрвлэшты ушты, аль польяр пойасвлэ кокты ылыт: иктыжым йытпэл вэл ушты пойас маныт, вэсыжым — кэчывэл вэл ушты пойас.

29-шы рис. Зэмля шар вылнышы клымат пойасвлэ.

Ты пойасвлэшты кэчы ныгнамат кужкы ак кузы, кэчы йалвлэ зэмляам когон ырыктэн ак кэртэп. Тышты кангыжымат ушты. Йытпэл вэл Польяр тагыж и мычкок кылмы, и вылвалэн ылэш; кэчывэл вэл польусат Антарктыды — тынгэк кылмы, кого и вылвалэн ылэш. Кангыжым польяр сандалыквлэшты кыды тылзынжы ик мазар вэрэмә горизонт шайыкы кэчы воксэк ак валы, тынам йыдэт-кэчэт со сотэмдәрә. Тэл тылзывланжы гынь, ик мазар вэрэмә кэчы воксэк ак кузы, тынам

польяр кужы йыт шалга: польяр йыргэцйыштй кэчй шйц-
тымй годым кянгйж сутка ылэш, кэчй куздымы годым
тэл сутка ылэш. Польусвлäштйжй пэл и кэчй ылэш,
вэс пэл ижй йыт ылэш.

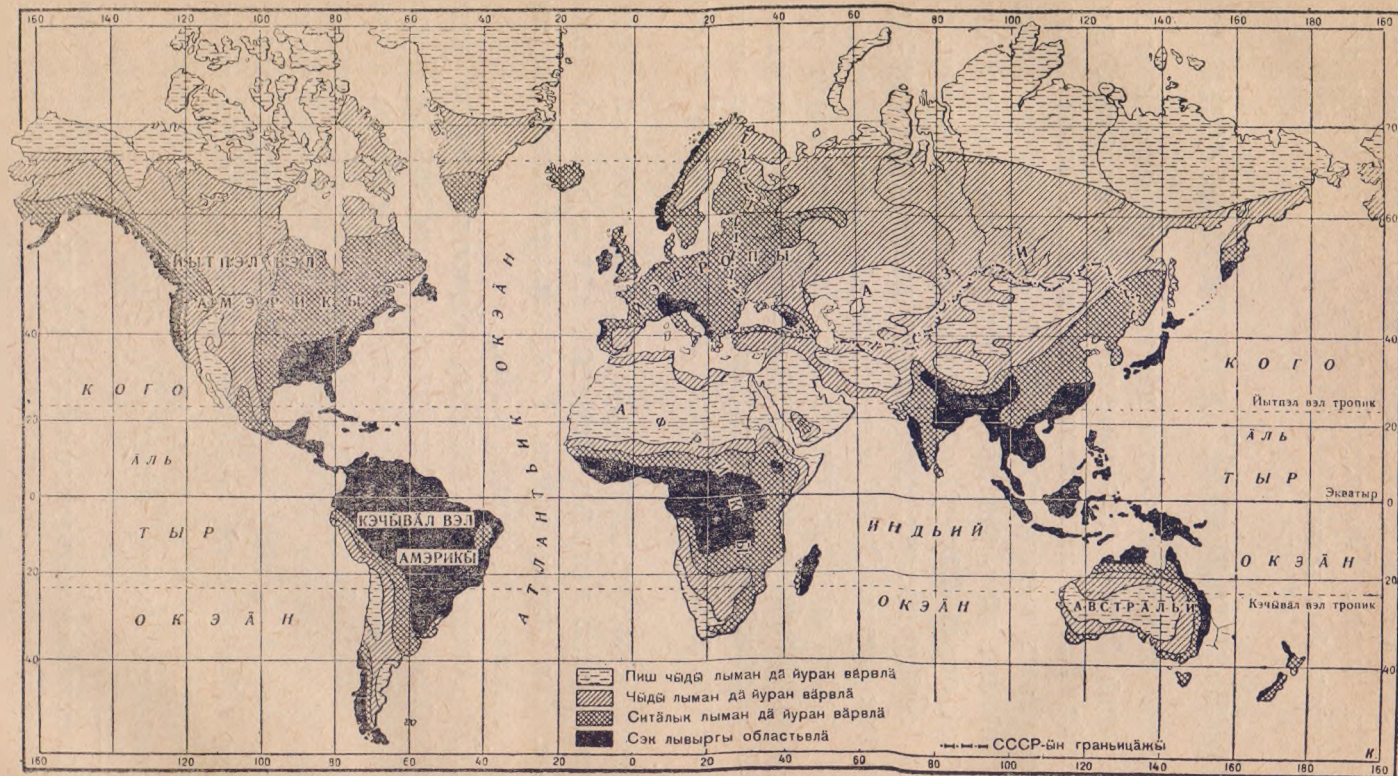
Континьэнтальный¹ дон тангыж кльимат.

Кльиматым тангыж когон вaштaлтэн кэрдэш. Вйт дон
зэмля кэчй йалвлä йрыктымäшэш икань ак йрэп, йры-
мыкыштät йкань ак укшэп. Мä пälэнä, кэчй йалвлä
йрыктымäшэш тангыж тйрыштйшй ошма когон шокшы
лиэш, вйтшй гйнь уштйрäкoк кодэш. Вадэшйжй кэчй
шйцмыкы ошма ййлэ укшä, вйтшй шокшок кодэш. Сэ-
дйндон окäан воздух сирйштйш воздухйц кянгйжым
шокшырак ылэш. Окäан лишнйшй вäрвлäштй кянгйжым
уштй, тэлйм шокшы; тэхэнь кльиматым тангыж кльи-
мат маныт. Окäангыц мйндйрнй, матйерикйн покшал вäр-
влäштй кянгйжым шокшы, тэлйм уштй; тэхэнь кльиматым
матйериковый äль континьэнтальный¹ кльимат
маныт.

Тангыж кльимат, континьэнтальный климаткйц когон
лывыргы ылэш: лишйл окäангыц вйт пар шуку толэш-
ät, лым, йур шуку вазэш. Континьэнтальный кльимат
тангыж кльиматкйц кукушы ылэш.

СССР Атлантик окäангыц Йэвропы ирвэл вэлнй
мйндйрнй ылэш. Эчэжй йытпэл вэл Азиштйшй дä Покшал
Азиштйштй, кырыквлä тангыжгыц äрät. Йытпэл вэл Польяр
тангыж и вйлвälän ылэшät, СССР-нän кльиматым пышкы-
дэмдэн, шокшэмдэн ак кэрт. СССР-йн кльиматшы кон-
тыньэнталный ылэш; мäдонна тэлйм уштй, кянгйжым
шокшы. Йэвропыгыц вадывэл вэлнйшй островыштыш
Англиштй тангыж кльимат ылэш: кянгйжым йуалгы, нач-
кы, тэлймжй йуран, изиш вэлэ уштй.

¹ Континьэнт матйерик шамаккйц ылэш.

30-шы рис. Йур йурмым, лым вацым анжыктымь мир карты.

Зэмля̆ шар вѣлнѣ йур йурмаш, лым лыммаш кыцэ пайылалтэш.

Зэмля̆ шар вѣлнѣ цилэ вэрэок икнэр йур, икнэр лым ак лым. Тропик пoyасышты нинѣ когонок вазыт; тропик пайасышты тѣмпэратуры шокшы, вѣт парышкы когон сэрнэ, йур когон йурэш. Тропик пoyасын кыды вэрвлэштѣжѣ и мычкок со йур йурэш; вэс вэрвлэштѣ йур кукшы игэчѣдон вашталтэш; тэнгэлэ тѣштѣ кэнѣж, шыжѣ, тэл, шошым лин миэ, тѣмпэратурыжы гѣнь и мычкок, шокшы ылэш.

Икпоратка ўштѣ-шокшы пoyасвлэштѣ когон шуку лым, йур, таңыж кльиматан островвлэштѣ дэ матѣरिकвлэ тѣр воктэн вазэш. Матѣरिकвлэ покшалныжы чѣдѣ лым вазэш, чѣдѣ йур йурэш.

Ўштѣ пoyасвлэштѣ тѣмпэратуры ўштѣ ылэшэт, вѣт парыш когон ак сэрнѣ, сэдѣндон лым, йур чѣдѣ лиэш.

Зэмля̆ шарын кыды вэрвлэштѣжѣ, окээнгѣц лывыргы мардэж попазыдымы кукшы вэрвлэштѣ, йур пиш шоэн йурэш, кукшы шалга. Таманьар и ик патькалтышат йур ак вац. Тэхэнь вэрвлэм пустинвлэ маныт.

Пустинѣштѣ со цэвэр, пѣлгом со ирэ, соты кэчѣн шокшы шалга, кэчѣ валымыкы зэмля̆ пиш йѣлэ ўкшэ, йыдым ўштѣ, кынамжы кѣлмѣктэ вэ́к.

VII. Зэмля шарыштыш вѣлвѣл рок сэмѣнь кушкышан вѣрвлѣ.

Вѣлвѣл рокѣш кушкыш кушмаш вѣрвлѣ кыцѣ лин миѣт.

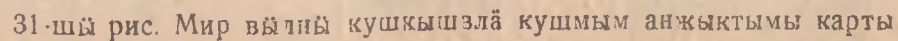
Вѣлвѣл рок кльимат сэмѣнь лин миѣ. Вѣлвѣл рокѣш котшы кушкышвлѣ тѣмпѣратуры сэмѣнь лин миѣт. Вѣлвѣл рокышты шокшы гѣнь, котшы кушкышвлѣ, шуды, пушѣнгѣ йѣлѣ шѣт. Махань-шон лывыргѣшѣт вѣлвѣл рок вѣштѣт миѣ. Махань-шон кльиматан вѣрѣштѣ вѣлвѣл рокшат махань-шон ылѣш.

Кушкышвлѣн ѣлѣмѣшѣт кушмы вѣрѣштѣш кльимат сэмѣнь ылѣш. Нѣшмѣ шѣтѣмѣ кушкыш кушмаш дѣ ѣшлѣнжѣ кѣрѣлѣм нѣлмѣш кѣрѣл тѣмпѣратуры ылмы годым вѣлѣ лин кѣрдѣш: кыды кушкышыжылан шуку, кого шокшы кѣлѣш, кыдыжы ѣштѣрѣк вѣрѣшток кушкыт. Кушкышвлѣлѣн ѣлѣшѣштѣ, кушкышышты лывыргы кѣрѣл ылѣш. Вѣттѣ нѣмахань ѣлѣшѣт ѣлѣн ак кѣрт. Тѣнгѣ гѣнѣѣт, кыды кушкышыжы лывыргы, купан вѣрвлѣштѣ вѣлѣ ѣлѣн кѣрдѣт, вѣс кушкышвлѣжѣ кушкыш пѣстинвлѣшток ѣлѣт.

Тѣвѣ тѣнгѣ, махань-шон кльиматан вѣрвлѣштѣ, зэмля вѣлнѣ махань-шон роквлѣ, махань-шон кушкышвлѣ ылыт.

Тундра.

Йѣвропын, Азин Йѣтпѣл вѣл Амѣрикѣн йѣтпѣл вѣл мѣндѣр, кѣтѣ вѣрвлѣштѣ тундра пѣяс ылѣш. Тѣ вѣрвлѣштѣ зэмля кѣлгѣн кѣлмѣшѣ ылѣш, мытык кѣнгѣж

гач $1-1\frac{1}{2}$ м кэлгыц вэлэ шыла, тйшэц кэлгышкыләжы зэмля тэлымат, кэнгыжымат кылмы ылэш; тиды курым кылмы ылэш. Кылмы рокыш, зэмляш вйт валэн ак кэрт. Вйт рок вйланок шынзэн кодэш, тэхэнь вярвлэш купвлә, йярвлә лит.

Тундрашты пушангывлә кушкын ак кэртэп, тйштй тыгыды кушкышвлә вэлэ кушкын кэрдйт: тундра шыр-

32-шы рис. Тундра.

гыдым вяр, тйшак рэхэнь дә лышайнык вэлэ кушкэш. Лишайнык шотышты ылшы — йагэль, тундрашты йлбйшй йытпэл вэл пучывлälән качкаш йарал ылэш. Тундрашты пэлэдйшән кушкышвләмат ужаш лиэш: льўтык, ньэзабудкы; шуку пöчөж, бруснык, морошкы. Тундрашты вярән-вәрйштй мыржаншы тыгыды куги дә уа кушкэш.

Тундран купвләштй дә йярвләштй, вәргыц-вәрйшкы чонгэштэн кашшы кэквлә: лыдывлә, комбывлә дә йүксйвлә шукуын йлät. Кыды кэквләжй вэлэ тэл гачэш кодыт: лым гань ош цырән польär кйдырвлә, польär шык тыманавлә. Ти кэквләм, аваргышы ныгыды мижән — польär ёр-

вѣжвлӓ кычат, качкыт. Польшӓр тагыж тѣр мыч, йытпӓл вӓлнѣ ылышы сӓк кого мӓскӓвлӓ, пӓльӓрнѣй ош мӓскӓвлӓ ылат. Йагӓль кушмы вӓрвлӓштѣ йытпӓл вӓлнѣш пучывлӓ кѣ-тӓдон шукын каштыт, нѣнѣ дѣкѣйвлӓат ылыт. Шукыжок тундрашты ылышы эдӓмвлӓ пучывлӓм урдат.

Пучы урдымаш тундраштыш эдӓмвлӓлӓн пиш кӓрӓл ылӓш. Пучы каваштыдон амаш гань ылышыштѣн лӓвӓшым

33-шы рис. Тундраштышы эдӓмвлӓ. Пучывлӓм кѣцкѣмѣ.

нѣнѣ лӓвӓдѣйт, пучы каваштыгыц ыргӓмѣм, кӓмѣм ыргат. Пучы пай — качкыш шотышты ылӓш. Пучым тирӓш кѣцкӓт, тӓлӓт-кӓнгѣжӓт тундра мыч кыдалыштыт.

Тундран кӓчѣвӓл вӓл гранѣцӓжѣ польӓр йѣргӓц до-цын ӓртӓ дӓ, тѣнгӓ гѣнѣат, цилӓ вӓрӓок польӓр йѣргӓц Йӓвропын йытпӓл вӓл дон вӓдывӓл лошты, шамак толшы, Кольски пӓлоостровышты, шокшы Гольфштром йогы тѣш-кѣлӓ миӓат, тундран гранѣцӓжѣ польӓр йѣргӓцкѣц па-кыла, йытпӓл вӓкылӓ кӓӓ. Ази дон Йытпӓл вӓл Амӓри-кѣштѣжѣ шукы вӓрӓок тундран гранѣцӓжѣ польӓр йѣргӓц дорцын мѣндѣрнѣ кӓчѣвӓл вӓлнѣлӓ ӓртӓн кӓӓ.

Пэрви кугижә годым, тундрашты пиш чәйдә эдәм, шайылан котшы халыквлә вәлэ ыләнәйт. Нәһәм купәцвлә дә кугижән чиновныквләштә сакой статьян пәзыртәләнәйт, зорайәнәйт, йүктәнәйт дә кыләнәйт. Тундраштыш халыквлә пучым урдәнәйт, охоташ каштыныт, колым кычәнәйт, тәһгә гәһнәт пәлэк-турәк, качкын-качтә ылыкәләнәйт. СССР-ыштәһнәжә гәһнә йндә тундраштыш ылымәш йажоланаш тәһгәлән. Тундраштышы халык, совет власть палшымдон пучы урдым колхозвләм ыштәт, улан лин миәт. Колхозвлән пучы урдышы колхозвлә Совет сойузлан пиш кәрәл продуктвләм шагалтат: тундрагәц пучы пайым шывштат, пучы каваштыжы шәргәкән кавашты ыштәймәшкә кәә. Кольски пәлостровын тундрашты, советски учоныйвлә рок лошты шуку кәрәл пайдавләм кычәл монәйт. Тышты рудныквләм, заводвләм ыштәнәйт, у хала, социальистычәски Кировск хала тамазар лу тәжәм эдәмән кушкын шагалын. Цилә тундрашток, Польша таңгыжын сир йәктә сола хозәйства пәшәм ыштәш лиәш манын, советски учоныйвлә пәлдәртән, анжыктән шоктәнәйт. Когонжок тышты кавштавичә хәдәйрвләм кушташ лиәш, кавштавичә хәдәйрвләжә тундраштышы эдәмвләлән пиш кәрәл ылат.

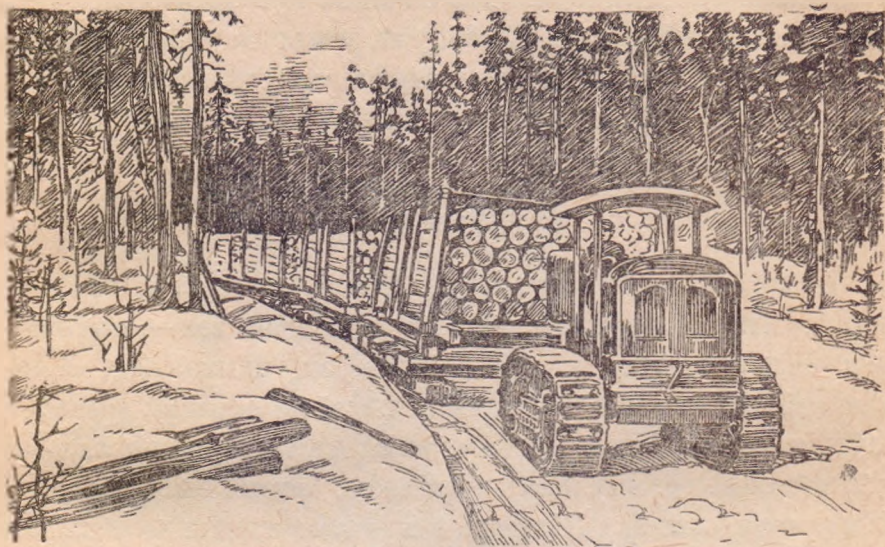
Тундраштышы хозәйствам йөндәрән мимә годымок, тышты культур пәшәәт шуку ыштәлтәш. Тундрашты школвләм, кооперативвләм, больницывләм, вольык төрләм вәрвләм дә молым пачын миәт.

Шыргы полоса.

Йәвропышты, Азишты дә Йытпәл вәл Амәрикышты, тундрагәц кәчәйәл вәкыләрәк кого, кымда вәрвләштә шыргы шалга. Ты вәрвләштә йытпәл вәлнә вәлэ кәлгын кәлмәжә ыләш, тәһгә гәһнәт, пушәһгәвләлән кушкашышты тидә ак әптәртә.

Шыргән полосашты кльмат тундраштышкәц шокшырак ыләш. Шыргән полосашты ломыжан вәлвәл роқан ыләш. Вәлвәл рокын вәлнәш вәцкәж ланзыжы

шималгы. Ты выцкыж ланзыштыжы изиш пырга рок улы. Пырга рок лывалныжы лашаш ганы ломыж цырэн, йыштыра вэшчэства ломыжан рок ылэш. Вывал рокышкы попазышы вйт, рок лошкы йанжэш, йарэляжы кушкышвлалан кушкаш керал санзалвлам нангэ. Тыдын-дон ломыжан вывал рокэш кушкышвлэ шахал кушкыт,

34-шы рис. Йытпэл вэл крайышты преньавлам трактордон шывштат.

тэхэнь вэрвлэм йажон пышкыдэмдымыкы вэлэ кинды шачышым йажон нэлэш лиэш.

Шыргы полосан йытпэл вэл вэрыштыжы иман шыргы, сибирски шамактон, тайга шалга. Тайгашты шыргы звэрвлэ—мөскэвлэ, пирывлэ ырвыжвлэ, шардывлэ ылат, пушангы вуйышты урвлэ тыргэштылыт, шэргы каваштан собольвлэ да мол кого да изи звэрвлэ ылат. Тайга шыргыштышы эдэмвлэ когонжок ти звэрвлэм кычэн ылат.

Иман шыргы вэргыц кэчывал вэкыларак, шокшырак клыматан вэрышты йарлыш шыргы кушкэш, иман пушангывлэ йарэ ылышташан пушангывлэат кушкыт.

Эчэ кэчывал вэкыларак кымда ылышташан йиш ылышташан шыргы кушкэш (тум, писты да молат).

Шыргы когон кэрал ылэш. Тышты шыргы хозайства пашам ыштат. Йытпэл вэл Америкышты да Йевропын Вадывэл вэлнй, капиталыствлă вicktарымй хозайства ылэшят, шуку вэрэжок шыргым йашток пйтэрэнйт. Совет сойуз шыргыдон, вэс сандалыквлăгыц пайан ылэш. Совет сойузышты шыргы паша когон, йажон вicktаралтэш, социальистычэски хозайства пландон вicktаралтэшят шыргым йактарымаш, пйтарымаш укэ, шыргым учакывлăдон роат, роэн шывштэн лыкмы вэрэш, шыргы угыц кушкын миă. Шырган вэр полосашты кыралмаш, удымаш пашаат когон анзыкыла кэн.

Стъэп.

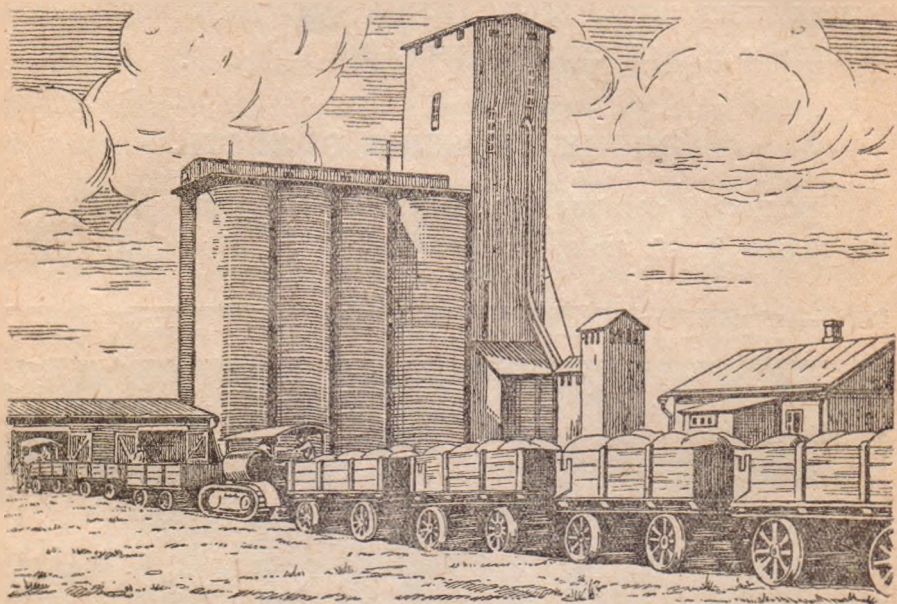
Шырган вэргыц кэчывал вэкиларак стъэпан полоса ылэш. Тишты климат шокшырак ылэш: тэл — мытыкырак, пышкыдырак, кангыж — кужырак, шокшырак. Кушкышвлăгыц котшывлă тиштыш вылвал рокышты йылэрэк шут, пырга шукурак погына, тиды вылвал рокын ланзым кыжгынок шимэмдă, шимын кайыкта, тэхэнь вылвал рокым шим рок маныт. Шокшы климатан вэрышты лывыргы когонрак парыш сарнă; вылвал рокшы шырган полосаштыш вэргыц кушкырак ылэш; кушкышвлăлан кэрал вылвал рокыштышы санзалвлăм вйт когон мышкын ак нанэ, тидындон шим рокан вылвал рокэш кушкышвлă йажон кушкыт.

Шошым стъэп вылан ыжар ныгыды шуды кушкэш, кангыж эртым вэкилă ыжар шуды кэчы айарэш кошка, шималгы кыран лиэш. Стъэпышты пушангывлăм ужаш ак ли, ак кушшэп; рэквлă тыр мычкы да карэмвлăшты вэлэ вэрын-вэрын ылышташан пушангывлă кушкыт.

Кушкы стъэпвлăшты йур лым пиш чыды вазэш, сэдындон кушкышвлă шахал кушкыт: ыжар шуды вэрэш шоды-шуды вэлэ тышкан-тышкан шоэн кушкэш. Тиштыш вылвал рокышты пыргаат шуку агыл, вылвал рокшы шимы агыл, лудалгы кăкă цырэан ылэш. Тишты кушкыш вэр ылэшят кыды вэрышты вэлэ кыралыт, удат. Тиштăкэн выдым йори колтэн вэлэ шачышым нăлэш лиэш.

Стъэпвлӓштӕ шуды важвлӓм дӓ шуды нӕшмӕм качкын бӕлӕшӕ, нӕмӕштшы животныйвлӓ бӕлӕт: нинӕ суслыквлӓ, сурок дӓ молывлӓ ылыт. Тишӕц пасна ныр йактарышы, киндӕ локтылшы — саранчавлӓ дӓ ыжар цырыквлӓ бӕлӕт.

Йӕвропыштышы дӓ Йытпӕл вӕл Амӕрикӕштышы стъӕпвлӓм шуку вӕрӕжок кыралыт, шӕдӕнгӕм ӕдӕт. Азишты шуку стъӕпвлӓ эчӕ тӕнгӕлтӕок киӕт, тӕ стъӕпвлӓм кырал-

35-шӕ рис. Кого совхозыштышы киндӕ эльӕватор.

тӕлыт. Кӕчӕвӕл вӕл Амӕрикӕн кӕчӕвӕл вӕл вӕрыштыжӕ шуку стъӕпвлӓ ылыт, ти вӕрвлӓ икпоратка ӕштӕ-шокшы пойасышты ылыт. СССР-ын стъӕпӕн полоса, кымда вӕр-ӕштӕ, киндӕ куштышы совхозвлӓм бӕштӕмӕ, нинӕ мир вӕлнӕшӕ сӕк кого пӕрвӕ-фабриквлӓ ылыт.

Каспий таӕгж дон Аральски таӕгж доны ылшы, Казаквлӕн Совӕтреспубликӕшты ылшы стъӕпвлӓштӕ пӕрви волькым вӕлӕ урдӕнӕт ылын. Казаквлӕжӕ вольк кӕтӕ-влӓштӕлӕн тӕлӕш качкышым ак йӕмдӕлӕп ылын, волькыштым стъӕп мычкок и мычкы со кӕтӕн каштыныт; стъӕп-ӕштӕш шудыжы и лӕвӕлӕн лиӕш ылынат, волькышты

таманьар кэчѣшток шужэн кола ылын. Казакстанышты шуды салышы машинă станцивлăм ыштымѣ, шудым йăм-дѣлăт, йажо йиш вольыкым куштат, совхозвлăм ыштымѣ; вăрын-вăрын стѣпѣм кырал шумы, киндѣмăт ўдăт, каучук пушы кушкышвлăм куштат (каучукшы рѣзинѣ ыштымăшкы кѣ). Тидѣгыц пасна молы кэрăл тѣхнѣичѣски кушкышвлăм куштат. Казакстанын стѣпвлăштѣ вѣргѣнѣ рудаан пиш шуку вăрѣм момы. Вѣргѣнѣ шѣрăтышкы заводвлăм тѣштѣ стройаш тѣнгăлмѣ.

Тропик тонышы область.

Тропиквлă сагашы икпоратка ўштѣ-шокшы пойасвлăштѣ тѣлѣм ўштѣ агыл, ак кѣлмѣктѣ. Ти вăрвлăштѣ куш-

36-шы рис. Кавказышты Батум доныш чай плантаци.

кышвлă курым ыжаргын шалгат, ылыштăшыштым тѣлѣмăт ак вилѣп.

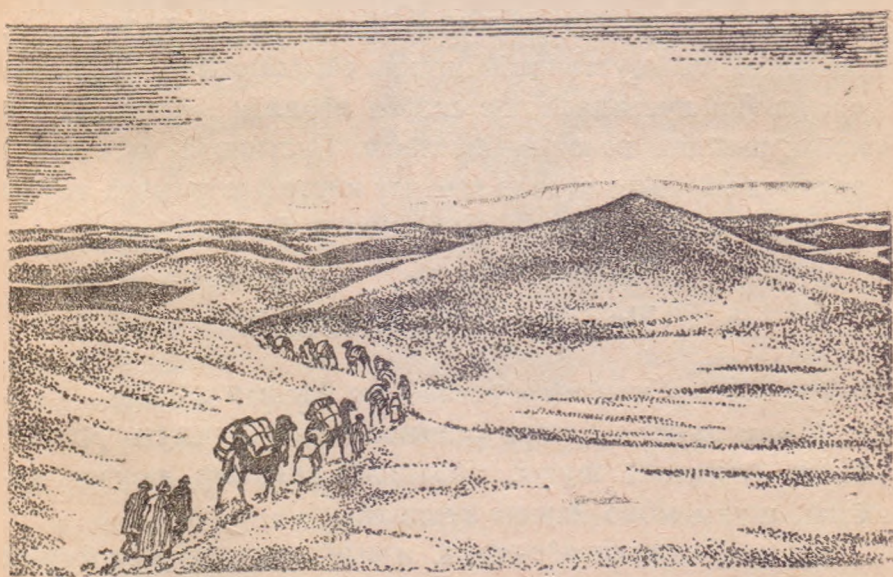
Тропик тонышы область Йѣвропын кэчѣвăл вэл, пѣлостроввлăштѣ, Крымѣн кэчѣвăл вэл тѣрыштѣ, Кавказ-

ышты, Азин кэчывал вэл дон ирвэл лошты да Йытпэл вэл Амэриky кэчывал вэл вэлнй ылэш.

Тропик тоныш вярвлән кльимат садывлә кушташ пиш йарал ылэш. Ти вярвләштй виноград, апэльсин, льимон, пэрсик, йажо йиш олма дә грушы кушкэш.

Пустинвлә.

Зэмльән кукшы вярвләштй, шоэн вэлэ йур йурмы вярвләштй пустинвлә ылыт. Тйштәкән воздух кукшы, пйлгом ирэ, пйлтымй, кэчй пиш когон йрйктә, сотыгэчйн пустинйштй пиш шокшы (60°Ц) ылэш. Йыдымжы гынй, зэмльә пиш укшә, кынамжы кйлмәт лиэш. Тэхәнй шокшы дә уштй вашталт мимәшэш кувлә изи, тыгыды маклакавләлә шәләнәт дә шйрәш ганй изи пыдыргывлә лит. Тэхәнй тыгыды пыдыргывләм мардәж ик вәргйц вэс

37-шй рис. Пустинйштй караван кәй. Ошма бархан.

вәрыш йоштара, ошма арам аралән шйндә. Ти аравләм бархан маныт.

Пустинйштй кушкышвлә шәхәл кушкыт. Шоэн-шоэн вэлэ имән тйшкәвлә кушкыт. Важышты кәлгйш вала. Имән ти

кушкыш пустиньштѣш вѣрбльдвлѣлѣн качкыш ылѣш. Вѣрбльдвлѣ таманьар кѣчѣ качтѣок, йѣтѣок тырхат, тѣдѣндон пустинвлѣ мыч мам-шон шывшташ пиш кѣрѣл ылыт.

Пустиньштѣ шолшы вѣт попаза гѣнь, ѣль пустиньштѣ рѣкѣ йога гѣнь, вѣт ылмы вѣр дѣран оазис манмы вѣр лиѣш. Тѣхѣнь вѣрѣштѣ пушѣнгѣ, шуды кушкѣш, тѣшѣкок ѣдѣмвлѣ ылѣшѣштѣм дѣ ѣнгѣ-йѣрѣнвлѣм ѣштѣт.

Зѣмльѣ вѣлнѣ сѣк кымда дѣ шокшы пустинжѣ Йѣтпѣл вѣл Африкѣштѣ — **Сахара** пустин ылѣш. Азин пѣл-островышты — Аравиштѣ дѣ Австралийн покшал „кѣргѣ“ вѣрвлѣштѣт пустинвлѣ ылыт. Покшал Азин икпоратка ѣштѣ-шокшы пойасышты, ѣштѣ кльматан кымда, кого вѣрѣштѣ Гоби ѣль Шамо лѣмѣн кого пустин ылѣш. Совѣт соѣузышты кого пустинвлѣ Покшал Азиштѣ Аральски тангыж доны — **Кара-кум** дѣ **Кызил-кум** ылыт. Совѣт власть ти пустинвлѣм лывырташ шуку пѣшѣм ѣштѣн шоктѣнѣт, ти пустинвлѣн кыды вѣрвлѣштѣжѣ хлопкым куштат. Ти пустинвлѣштѣ сирѣѣн вѣрвлѣм момы, тѣштѣ сирѣ ѣштѣшѣ завотым ѣштѣмѣ. Пустинвлѣ мыч пѣрви вѣрбльд караванвлѣ вѣлѣ каштын кѣртмѣ корнывлѣ вѣрѣш автомобильдон кашташ йарал корнывлѣм ѣштѣмѣ.

Тропик областьвлѣ.

Тропик пойасышты вѣлвѣл рок йакшар цѣрѣѣн, йакшар рок ылѣш. Тѣхѣнь рокышты пырга чѣдѣ гѣньѣт, гѣштѣ санзалвлѣ шуку, тѣдѣндон йакшар рокѣш пушѣнгѣ, шуды моло йажон кушкыт.

Ѵкватыр доныш вѣрѣштѣ, и мычкок шуку йур йурмы вѣрѣштѣ тропик шѣргѣ когон кушкѣш. Ти шѣргѣштѣ курымок ыжаргын шалгышы пушѣнгѣвлѣ, махань-шон пальмывлѣ моло кушкыт. Пушѣнгѣвлѣштѣ пиш кукушы ылыт, йѣрѣштѣ кѣжгѣ лѣианвлѣ вѣдѣлѣлт шѣнзѣнѣт. Пушѣнгѣвлѣ вуйышты ѣбѣзѣанвлѣ ѣлѣт; тѣштѣ йакшаргы дѣ ыжар пынан попугайвлѣ чѣнгѣштѣлѣт.

Тропик пойасышты, йуран игэчй кукшы игэчйдон ваш-
талт мимй вэрйштй тропик стьэпвлä, саванн ман-
мывлä ылыт. Тйштй эдэм кукшыцäш шуды кушкэш, ик-
тйн-иктйн äль тйшкän-тйшкän пушäнгйвлä кушкыт. Кукшы
вэрэмä годым шуды
кошка, пушäнгйвлä-
гыц ылыштäш ви-
лэш, животныйвлä-
жй тйнгмылäок ама-
лэн кийт.

Саванн манмы
стьэпвлäштй шуды
качкын ылышй жи-
вотныйвлä шукуы
ылыт: антылопвлä,
ушкужвлä, торэш
мижän зэбрвлä кйтö-
лä шукуын каштыт;
тйшток жираффвлä
ылät, нйнгжй кук-
шы пушäнгйвлän ыл-
ыштäшым качкыт.
Пустинвлä дон саван-
нвлä лоштыш грань-
ицä вэрйштй сэк
шалдыра кэк — стра-
усвлä дä сэк кого хи-
шнйык звэр — льэф-
влä ылät; тйшток саванн кätäштй шйргй тйнгäлмй вэрйш-
тй слонвлä ылät.

38-шй рис. Тропик шйргй.

Тропик сändäлыквлäштй пиш кэрäл продуктвлäm план-
тацивлäштй куштат: кофэм, какао, чайым, хиннй ыштй-
шäшлык пушäнгйвлäm куштат. Каучукымат тйшэцок кан-
дат. Каучукшыгыц сакой йиш рэзинйвлäm ыштät. Каучук-
шым каучукан пушäнгйвлäгыц йоктарат.

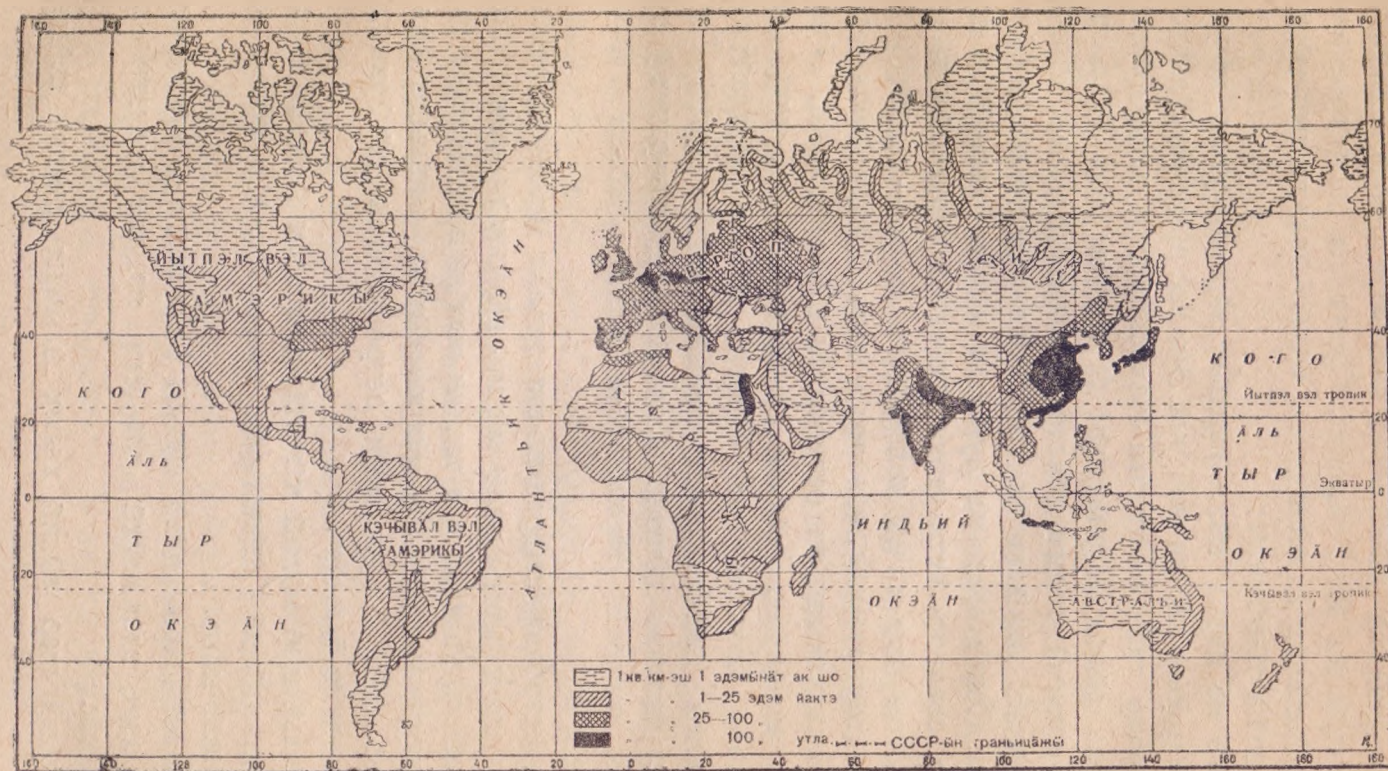
VIII. Зэмля шар вѳлнѳ ылышы халык.

Халык шот дѳ тѳдѳн чакшы.

Животныйвлѳ природы кидѳшты ылыт манаш лиэш, природы мам пуа тѳдѳндон нѳны ылат; эдѳм ышлѳнжѳ природым подчинѳйѳ, природыдон кредѳлѳш. Пѳшѳ хѳдѳрѳм эдѳм ыштѳн кѳрдѳш, природын законвлѳжѳм пѳлѳн кѳрдѳш. Природым вѳшталтѳн, эдѳм ышкѳ хозѳйства пѳшѳжѳм анзыкыла ыштѳн мимѳшты ышкѳт вѳшталт мѳѳ, ылымѳшѳжѳм культур сѳмдон анзыкыла вѳктѳрѳ.

Эдѳм тѳдѳвлѳ гишѳнок, зѳмля шар вѳлѳн цѳлѳ вѳрѳ шарлѳн шон. Тѳдѳ шокшы сѳндѳлыквлѳштѳт, икпораткѳ ушты-шокшы вѳрвлѳштѳт дѳ польѳр сѳндѳлыквлѳштѳт ылѳ.

Хозѳйства дон тѳхнѳикѳ анзыкыла кѳн мимѳ сѳмѳнѳ, эдѳм ышлѳнжѳ кѳрѳллѳ природым кидѳшкѳжѳ нѳлѳш, природышты ылыш пѳйдам угѳц мон мѳѳ. Природын силам пользѳвайѳн мыштымѳш когонжок СССР-ышты ылѳш, ти пѳшѳ анзыкыла кѳѳ. Шамак толшы, пиш ушты Кольски пѳлостровышты ылышы лопарвлѳ, кугѳжѳн правѳтельствы пѳзѳрѳн урдымашты пиш йасыланѳн ылѳнѳт — охоташ каштын, кол лѳѳн дѳ пучывлѳм урдѳн вѳлѳ цуц-цуц ылѳн тырхѳнѳт. Вѳрѳ тѳвѳ совѳтски учѳнѳвлѳ, ти пѳлостровын кырыквлѳшты пиш когон шуку апѳтыт ылмы вѳрвлѳм мон лыктынѳт. Апѳтытшыгѳц фосфорым, нырлан пиш кѳрѳл пышкылѳмдѳшѳм ыштѳт. Ты пѳлостровыштыш кырыквлѳгѳц апѳтытѳм лыкмы вѳр дѳран Совѳт влѳсть социѳлистѳичѳски Кировск хѳлам стрѳйѳн. Ты пѳлостровышты лопарвлѳ ылым вѳрѳшты ындѳ киндѳмѳт,

39-шй рис. Халык чакым анжыктымы мировой карты.

кавштавичы хадырымат куштат. Лопарвлан хозайствашты йондаралтэш да культур пашаштат шарла, шковләм, больницывләм моло стройат. Пэрви ты пелостровышкы ордыжгыц ылаш ак миепылын, кызыт ынде шукуын тышкы ылаш кээш тынгалынг.

Тэнэ ма пэрви ылаш йардым варвләм угыц да угыц ылаш йаралыш сартэн шоктенә. Эчэ вэс примэрым анжалына. Польар тангыжыштышы Новосибирски островлашты, Врангель лымән островышты да Йытпэл вэл Земляшты пэрви, кугижә годым воксэок ылыделыт ылын. Йытпэл вэлны ылаш лижы манын, тыштыш кералвләм налын сынгэн шокташ Совет властына шуку ты пашам пландон ыштэн миэнәт, советски исследоватьельвләнә пашаштым тышты пиш когон пыт кычэн ыштэнытат моло, — тыдындон ты варвлә (пэрви ылыдым варвлә) ынде ылашат йарал ылыт. Польар тангыжыштыш островләм ылаш йаралыш сартэн, сынгэн шоктымаш манман сандалыкланнә да цилә мирлан кого пользым пуа. Тышты польар сандалыквлән клыматым тышлэн анжэн, тымән палэн миат. Тыштыш клыматшы эдэмвлә чакын ылымы, икпоратка уштышокшы широтан варвләштыш игечым когон вашталтэн миә.

Ты островлашты радио станцивләм ыштымы, радиодонжы тангыжышты ивлә махань варышты ылмым палат, тэнэ палэн, Йытпэл вэл тангыж мыч карапльывлалән кашташ корным палат. Ты островлашты пышкыды мижән звэрвлә ылат. Ты звэрвләм островлашкы пьтәри ылаш мишы эдэмвлә кычат.

Земля шар вьлны кызытат эчэ эдем ылыдым варвлә Антарктыды да Гренландын покшалжы, иан кого-кымда пустинвлә ылыт.

Земля шарын цилә сиржы 149 млн. кв. км кымдыкаш ылэш, эдэмвләжы 134 млн. кв. км кымдыкышты вэлә ылат.

Земля шар вьлны халык ылымаш тэнэлә пайылалтэш:

Азишты	1100 млн. эдэм	41,5 млн. кв. км-шты	Ылат					
Йэвропышты	500	"	"	9,2	"	"	"	"
Америкышты	200	"	"	37,6	"	"	"	"
Африкышты	150	"	"	29,2	"	"	"	"
Австралийшты да Вэ- лыкый окэанын островвлашты . . .	10	"	"	7,6	"	"	"	"

Шуку эдэмжок Ази дон Йэвропышты Ылымшты ти анжыктымы табыцыгыц кайэш. Азишты йажо природы. Ти вирдон тагынамок пэрви, тоштынок эчэ развитой хозайстваан кого государствывлэ линйт, тидьндон Азишты когон шукуын Ылат.

Йэвропыштыжы капиталыстычэски хозайства анзыкыла кэмашэш, кушмашэш халык когон шукэмьн. Капиталыстычэски хозайствалан ровочый эдэмвлэ шуку кэлыт ылынат, тидьндон Йэвропышты когонжок халавлашты эдэмвлэ шукэмьнит.

Йытпэл вэл Америкын ирвэл вэлныш Сойэдыньонный штатвлэн хозайствашты анзыкыла кэн миэнйт, ты штатвлашты халык пүлэ шукэмьн.

Сандалыквлашты халык кыцэ чакын аль шоэн Ылымашым,— икпораткан чакын Ылымаштон шотлэн лыктын палат. Тидым тэнгэ шотлат: сандалыкыштыш халык шотым, сандалыкын квадрат километрэш пайылат. Тэнгэлэ 1 кв. км кымдыкышты халыкын икпоратка чакын Ылымашым шотлэн лыктыт.

Зэмля шар сирыштыш эдэмвлэм икладын шотлэн, халыкын чакын-шоэн Ылымашыжы 1 кв. км-шты 14,5 эдэм ылэш. Халык когон чакын Ылымаш вэрвлашты, шамак толшэш, Англин промышльэнный районвлашты, 1 кв. км кымдык вэрышты 600 эдэм нэр Ылат. Халык шоэн, чыдын Ылымы сандалыквлашты воксэок вэс статья: шамак толшэш, пустинвлашты, тундрашты — 20 кв. км нэр кымдыкэш ик эдэм вэрэштэш.

Халык шукэм мимәш.

Эдәм шачмаш колымашкыц шуку ыләшәт, зәмләә шар вѣлнѣш халык и йѣдә шукэм миә. Годышты тѣжәм эдәмәш ик эдәм нәр привайалтәш.

Кыды сәндәлыккән халык шукэммәш әль чѣдәммәш ты сәндәлыккәштѣ махань обществәннѣй дон польитѣичәски услови ылмы сәмѣнь лин миә, ылѣмәш йажо гѣнь, халык шукәмәш, худа гѣнь — чѣдәмәш.

Тәнгә, пәрви кугижән Россійѣштѣ руш агыл халыккәлә польитѣик шотышты пѣзѣрнѣкѣштѣ, йасын ыләнѣтәт, нѣнѣн цилә хозѣйстваштым кугижән чиновнѣккәлә зорайәнѣтәт, нѣнѣ шукэм кәртәлт, чѣдәм, пѣтән вәлә миәнѣт.

Кызыт ѣндә мәнмән сәндәлыккѣштѣнә ылѣмәш йажо-эмѣнәт, труйышвләм эксплоатируйымаш укәят, Совет власть ылмыдон труйышвлә польитѣик шотыштат ирѣккѣн ыләтәт, цилә халыкок мәнмән шукәмәш, тѣ шотышты руш агыл халыккәләт йѣлә шукэм миәт.

Африкѣштѣ, Конго рәкән кок монгыржы мычкы ылшы, капиталѣистѣичәски Бәльгин колоньыштышы нѣгр халык кәләсэн мыштыдымы кого йасышты, пѣзѣрнѣкѣштѣ ылә. Тѣдѣндон тѣ колоньыштышы нѣгр халык остатка пәл курым жәпѣштѣ кок пай пѣтән, чѣдәмѣн.

Эдәм расывлә.

Зәмләә шар вѣлнѣ ылѣшѣ халыкым вѣмәц анжән кавашты цѣрәдон дә молы пәлыккәләдон таманьар расым пәләт. Нинѣ лошты пиш шукужок ошы, чичәлгѣ дә шим расывлә ылыт.

Ош расәш: рушвләм, украинцѣвлән, бѣлоруссвләм, поль-аккәләм, нѣмѣцвләм, англѣчанвләм, французвләм, итальянѣнѣцвләм, грәккәләм, индусвләм, пәрсвләм, йѣврѣйвләм, арабвләм дә молымат шотлат; чичәлгѣ расәш: — казаккәләм, йакуткәләм, калмыккәләм, бурәткәләм, монголкәләм, мордваләм, карәлкәләм, тадаркәләм, туркакәләм, йапонцѣвләм,

китайцывләм дә молымат шотлат; ньэгрвлә дә австралий-
цывлә шим расы ылыт.

Сәк шукын ылшы расыжы ош расы ылэш, цилә сән-
дәлыквләштѣ Ылышѣ эдәм шотышты пәлы нәрѣ (1 мрд.
нәрѣ) ош расы эдәмвлә ылыт. Ош расы эдәмвлә, Йэвропын
шуку вәрѣштѣ, Азин Кэчѣвәл
вэл дон Вадывэл лошты дә Амэ-
рикѣн Йытпэл вэлнѣ Ыләт. Амэ-
рикѣштѣ дә Австралийштѣ шу-
кыжок ошывлә Ыләт. Нѣнѣ Йэв-
ропыгѣц пәрви Ыләш толшы
эдәмвлән ырыкышты ылыт.

Чичәлгѣ расы шотышты ыл-
шы эдәмвлә Азиштѣ, Йэвропын
Ирвэл вэлнѣ дә Кого окэәнѣн
островвләштѣ Ыләт; нѣнѣ 600
млн. нәрѣ изиш вэлә агыләп.

40-шы рис. Ош расы эдәм.

Шим расы шотыштыш эдәмвлә Африкѣштѣ, Австраль-
иштѣ дә Австралий доны ылшы островвләштѣ Ыләт. Тишәц

41-шы рис. Чичәлгѣ расы
эдәм.

42-шы рис. Шим расы
эдәм.

пасна Африкѣгѣц кэшѣ ньэгрвлә Америкѣштѣ Ыләт. Амэ-
рикѣшкѣ ньэгрвләжѣм америкѣштѣшѣ торговойвлә раб
шотәш нәлшѣ-выжалышывлә нәнгәнѣт. Нѣнѣ ньэгрвләм шач-

мы сәндәлыкыштыгың, Африкыгың нъэволя нәгәнйт, сола хозайстван ләлы пәшәм ыштыктәш Амэрикыштышы пайар-нывләән выжаләнйт. Шим расы шотышты ылышы эдәмвлә циләжы — 150 мыйльион ылыт.

Буржуазин шуку учоныйвлә, — йэвропыштышы ош расы шотышты ылышы эдәмвлә вэлә ышан, кого культуран лин кәрдыт манын попат, тымдат. Ышкә государствыштыш пйзырныкышты ылышы мол наци халыквләм дә колоньывләштыштыш эдәмвләм пакылаат пйзырныкышток урдынәштәт, ош расы вэлә кого культуран лин кәрдәш манын, алталән тымдымашыштым лачокәш лыкнәшты. Мол наци халыквләм капитальиствлә лач когонжок колоньывләштышты пйзырныкышты урдат.

Мәнмән Сойузыштына пиш шуку нацин культуры пәшәшты когон анзыкыла кән колтән. Тәнгә кого пәшәм ыштән шоктымашна, — буржуази импэриальиствлән учоный эдәмвлән тымдымашышты лач алталымаш вэлә ылмым цылток вйк анжыкта.

СССР-ыштәнә культуры дә хозайства пәшәшты чичәлгы расы халыквлә: казаквлә, тадарвлә, йакутвлә дә молат шукум ыштән, сйнгән шоктәнйт. Азин Ирвэл вәлны, поль-әр шайыл вәр, ушты вәрышты ылышы, пәрви шайылан кодын ылышы чукчы, корәк дә молы халыквлә культуры сәмынь ылымәш пәшәштым йылә анзылтарән миәт.

Мәнмән Сойузышты ылышы цилә халыкын ышкә сирымәшышты дә школвләшты улы. Кызыт шуку халыкшынок кого школвләшты (Вузвлә), научный учрәждьәнй-вләшты, тьэатрвләшты дә молы улы.

IX. СССР-ын природы условижы махань ылэш.

Географи шоттон СССР махань вэрйшты ылэш.

СССР-нэ Йэвропын ирвэл пэл вэрйм, Азин цилэ Йытпэл вэл вэрйм — Урал кырыквлэ дорц Кого окэан йактэ дэ Каспий тангыжгыц Ирвэл вэкылэ, Покшал Азин вадывэл вэрйм йэшнэ. Совет сойуз йэшным вэржы 21 млн. кв. км-гыцат утла ылэш, аль зэмля шар вьлны эдем йлым вэрйн кут пайышты ик пайжым йэшнэ.

Йытпэл вэлны СССР-ын сэндалыкшы Йытпэл вэл Польша тангыж тыр йактэ шоэш. Польша тангыж островвлэ СССР-ын тэхэньвлэ ылыт: Новайа Зэмля лыман кок кого остров; Новайа зэмля островкыц вадывэл вэкылэ мьндьрны, йытпэл вэлны Франц-Иосиф Зэмля островвлан цуца ылэш. Новайа Зэмлягыц ирвэл вэкылэ — Йытпэл вэл Зэмля островвлан цуца ылэш, тышэцат пакыла, ирвэл вэлны Новосибирски островелан цуца.

Ти островвлэ лошты, Йытпэл вэл Польша тангыжгыц, ты тангыж тыр мыч ылшы вэс тангыжвлэ лин миэнйт: Сойузын Йэвропы чэстыа тыр доны, Новайа Зэмля островкыц вадывэл вэкылэ Барэнцы тангыж ылэш. Ти тангыжышкы Атлантик окэангыц Гольфштром шокшы йогы йогэн миэ, тыдьндон Барэнцы тангыжын кэчывэл вэл вэржы ньигомат ак кылмы; тишты Кольски пэлоостров тырышты Сойузнан кэрэл порт — Мурманск ылэш.

Кольски пэлоостровкыцын кэчывэл вэкылэ Ош тангыж сир көргышкылэ пырымла статья ылэш. Гольфштром шокшы йогы ти тангыжышкы ак йогат, Ош тангыж кужы тэл гачэшок кылмы ылэш. Ош тангыж тырышты, Сэвэр-

ный Двиня рэка Ош тангыжыжкы вазалмы кытлашты, **Архангельск** порт ылэш.

Ирвэл вэкылә, Новайа Зэмля дон Йытпэл вэл зэмля островвлә лошты **Карски тангыж** ылэш, ти тангыж мыч кәнгыжымәт вәк ивлә йогат. И йыдә кәнгыжым **торговой** суднавлә, аныцынышты им пыдыртән мишй карапльывлә тангыж корным ирыктән кән, **Карски тангыж** гач **Сибир-йыштйшй** **Обь** дон **Йэньисэй** рэкавлә вазалмы, йогән мимй вәрышкй шот. **Совет** власть лимыкй, **Йэньисэй** рэка тйрәш, **Игарка** портым стройымы, тышкй тангыж мыч кашшы прохотвлә шот.

Йытпэл вэл **Зэмля** островвләгыц ирвэл вэкыләрак тангыж эчә когон кылмы ылэшәт, прохотвләлән кашташышты эчә когон йасы. **Йэвропы** дон **Азин** цилә йытпэл вэл сир воктәншй тангыж тйр мычкы прохотвләлән кашташ пиш йасат, пәрви кыды-тидй путьәшәствәннйквлә тангыж мыч кәмыштй **годым**, кого йасым ужын, кого ивлә лозш тәлым эртәрән **моло** вэлә—**Атлантык** окәангыц Кого окәән йактә шонит ылын. Мә йндә пәләнә, 1932 ин „**Сибиряков**“ лымән советски льэдокол ти корныдон ик кәнгыж гачок кән шон. Тәнгә **Сибир** сир тйр воктәншй тангыж корныдон карапльывләлән каштын кәрдаш лимым тидй анжыктән.

Вадывэл вэцын **Совет** сойузна, **Балтый** тангыжын **Фински залив** тйр докы шоэш. Тыштәкән **Ньэва** рэка йогән пырымы кытлашты **Лэньинград** порт ылэш. **Лэньинградгыц** **Йэвропын** **Вадывэл** сәндәлыквләшкй тангыж лишыл корныдон кәаш лиэш. **Фински залив** тәлым кылмәят, **Лэньинград** портын пәшәжй 2—3 тылзәш цәрнә.

Сойузнан йэвропы чәстьән кәчывәл вэцын **Шим** тангыж ылэш, тидйын йытпэл вэл дон ирвэл тйржй **Сойузна**н ылэш. **Крим** пәлоостров **Азовски тангыжым** **Шим** тангыжгыц айыра. **Шим** тангыжгыцәт, **Фински заливгыцәт** **Йэвропын** **Вадывэл** вәкй тангыж корныдон ләктәш лиэш. **Шим** тангыж тйрыштйш порт халавлә: **Кавказ** сир тйрыштй **Новороссийск** дон **Батум** ылыт, **Шим** тангыжын йытпэл

вэл тйрйштй Одэссй ылэш. Крим пэлоостровышты-сэк йажо портан хала—Сэвастопыль ылэш, тйштэкэн Шим тангыжыштыш войэнный флотын шалгым вяржй ылэш.

СССР-нән Ирвл вэлнйш тангыж граньйцаштй, кого окэаннй кым тангыж ылыт. Йытпэл вэлнй Бэринговы—тангыж, тидйм Камчаткы лймән пэлоостров Охотски тангыжым кйдэштә. Ти кок кого уштй тангыж тэлйм кйлмәт. Охотски тангыжгйц кэчйвәл вэлнй Сахальин остров ылэш. Сахальинйн йытпэл вэл пэлоостровшы Совет сойузын ылэш; кэчйвәл вэлнйш пэлжй—Йапоньын. Сахальингйц кэчйвәл монгыршкыларак Йапонски шокшы тангыж ылэш. Йапонски тангыж тйрйштй Владывосток порт ылэш.

СССР-нән граньйцәжй ти анжыктымы тангыжвлә мыч эртймйгйц пасна сирвләдонат эртә. Сойузна вадывэл вэлнй таманьар мол государствывләдон пйсмәнәшлә ылэш. Йытпэл вэл Польша тангыждон Фински зальив ло мычкы Финляндьидон пйсмәнәшлә ылына; Фински зальивгйц кэчйвәл вэкйлә Бальтык тангыж лишнй ылшы кок изи сәндәлыквләдон—Эстоньидон дә Латвидон пйсмәнәшлә ылына, нйнй паштэк Польшыдон. Шим тангыж доны Румыньидон пйсмәнәшлә ылына.

Вадывэл монгыр граньйцәнә Сойузланна пиш кэрәл ылэш, тй граньйцәнә гач Йэвропын Вадывэл вэлнйшй капиталыстычэски сәндәлыквләдон торгэйәнә. Мә ваштарэшнә ылшы Йэвропын Вадывэл капиталыстычэски сәндәлыквлә тй граньйцәгйц Советски сойуз вйкй войнадон пырэн кэрдйтәт, ти граньйцәнәм пиш когон пэрэгйшашлык ылына.

Закавказйэштй, Шим тангыж дә Каспий тангыж ло мыч Совет сойузна Турцидон дә Пәрсидон пйсмәнәшлә ылэш. Пәрси граньйцә Каспий тангыжгйц ирвэл вэкйләйт шывшылтэш. Пәрси паштэк, ирвэл вэкйлә Афганьистан, Китәй, Тувин дә Монгол халыквлән рэспубликвлә ылыт. Ти граньйцәвләштй пашкуды государствывләдон йажон йләнә. Ти сәндәлыквләм капиталыстычэски государствывлә йшкә кит лйвәкйштй нәлнәштй, колонывләш-

кышты сартынэштѣ. Мѣнмѣн Совѣт сойузна вѣлѣ, ышкѣт-шок, ирвѣл сѣндѣлыквлѣм ышкѣ турѣш, ышкѣ вуйаок ылышѣ сѣндѣлыквлѣэш шотла. СССР-нѣ Мѣндыр Ирвѣл вѣлнѣ Манчжоу-Го государствѣдон дѣ Корѣядон пѣсмѣнѣшлѣ ылѣш. Мончжоу-Го шукѣрдѣ агыл Китѣйгѣц айырымы ылѣш. Мончжоу-Го дон Корѣя Йапонѣын колонѣывлѣ ылыт. Манчжурим дѣ Йытпѣл вѣл Китѣйѣн ик лаштык вѣржѣм Йапонѣы буржуази шывшын нѣлын дѣ ындѣ Совѣт сойузна ваштарѣш войнам тѣрвѣтѣш йѣмдѣлѣ.

СССР-ѣн зѣмльѣ вѣлвѣлжѣ маханѣ ылѣш.

СССР вѣрѣн вѣлвѣлжѣ шукужы лап вѣр ылѣш. Сойузнан Йѣвропыштыш кымдѣ вѣр цилѣ Вадывѣл монгыр Сибир дѣ Покшал Азин шуку вѣржѣ лап вѣр ылыт. Сѣндѣлыккыштынѣ кѣкшѣ вѣрвлѣжѣ тѣнѣрок шуку вѣрым ак йѣшнѣп. Кѣчѣвѣл вѣлнѣлѣнѣ кѣкшѣ кырыквлѣ мѣндыр-кок шывшылтыт.

СССР-нѣн Йѣвропыштыш вѣржѣ цилѣ ганьок Ирвѣл Йѣвропын пиш кымдѣ лап вѣржѣ ылѣш. Ти лап вѣр воктѣн, кыды вѣрѣжѣ кѣкшѣрѣк вѣрвлѣѣт улы: Москвагѣц вадывѣл вѣлнѣрѣк йытпѣл вѣлгѣц кѣчѣвѣл вѣкѣлѣ Срднѣэ-русски кѣкшѣ вѣр шывшылтѣш; ти вѣргѣцѣн ирвѣл вѣкѣлѣ дѣ вадывѣл вѣкѣлѣ, Сойузнан Йѣвропы чѣстѣаштыш сѣк кого рѣкѣвлѣ йогат. Тишѣцѣн ирвѣл вѣкѣлѣ, Йылын вургымла тѣр мычкы—Йыл тѣр мыч кѣшѣ кѣкшѣ вѣр ылѣш. Ти кѣкшѣ вѣр Куйбышѣв хала кытлашты, Йыл рѣкѣ какльакан йѣѣнѣн йогымы вѣрѣшты когонѣк кѣкшѣ ылѣш. Ти вѣрѣшты Йыл тѣр мыч кѣшѣ кѣкшѣ вѣр Йыл тѣрѣш-кѣлѣ кѣкшѣ, тура урмашла мѣѣ. Ти вѣрым Жигульи кырыквлѣ маныт. Йытпѣл вѣлгѣц кѣчѣвѣл вѣл вѣкѣлѣ ылшы Урал кырык ырѣдѣвлѣ Йѣвропын ирвѣл лап вѣрым ирвѣлдон айырышы пѣсмѣн ылыт. Урал кырыквлѣ пиш тошты готшы ылытат, когон сѣмѣрлѣн шѣцшѣвлѣ ылыт. Нинѣ кѣкшѣ агылѣп, кыды-тиѣжѣ вѣлѣ 1½ км-гѣц кѣкшѣрѣк ылыт.

Уралгыц йрвэкылә Сибирьн вадывэл төр кымда лап вәр ылэш. Йэньисэй рэкәгыц ирвэл вәкылә Кого окэаньн тангыжвлә йактә Сибирьн ирвэл төр вьлвәл кырыкан вәр ылэш. Тиштй кыды вәрэжй кырык ёрдән кўкшй вәрвлә ылыт. Союзнан покшал Азиштйшй вьлвәлжәт лап ылэш: Арал тангыж йёр — Аральски дон Каспийски кымда лап вәр ылэш.

Союзнан кэчывәл вэл кәтәштйжй кого кырыквлә шьнзән кәят. Союзнан Йэвропы чәстьаштйжок, Крим пәл-островын кэчывәл вэл тёр мычкы кўкшок агыл Крим кырыквлә ылыт: нёнй йытпәл вэцён пасән миәт, кэчывәл вәкыләжй Кримн кэчывәл вэл тёрйшкй туранок валат.

Шим тангыж дон Каспий тангыж лошты кўкшй Кавказ кырыквлә ылыт. Ниньн кырык ёрдйштй лым акшылы, ти кырыквлә мыч и аравлә йакләшт валат; Эльбрус лымән Кавказ кырыкын кўкшйцшй 5½ км-гыцәт кўкшй ылэш, Казбәк лымән кырыкшы тидйгыц изиш лапрак ылэш.

Арал дон Каспийски лап вәрйн кәтәштй, Афганьистан дә Китәй граньйцә мыч кузаш йасы кўкшй кырыкан сәндәлык Памир ылэш. Тй сәндәлыкшты СССР-нән пиш кўкшй кырыквләжй, 7 км-гыцәт кўкшй ылшы Лэньин лымән пик дә Сталын лымән пик ылыт.

Памиргыц йытпәл вәкыләрәк, вадывэл вэцён ирвәкылә, зэмля шар вьлнй пиш кўкшй кырык шотышты ылшы, Тянь-Шань лымән кырыквлә ылыт.

Сибирын вадывэл лап вәрйн кэчывәл вэл кәтәштйжй, Монгол халык рэспубликыдон пйсмәнәшлә ылшы вәрьштйнә, Алтай кырыквлә ылыт. Ти кырыквлә пүлә кўкшй ылыт; ти кырыквлән мычашыштым, шукужымок ньигнамат шылыдым лым ләвәт шьндән.

СССР-ён рокло пайдавләжй.

СССР-ён пиш кымда сәндәлыкшты, рок кәлгыцйштй пиш шуку, махань-шон пайда улы, нёнй Союзнан социальистычәски хозайствашкы когон кәят. Кугижә годым

шуку пайдажымок пользывайэнәт мыштыдэлыт, кыдыжым кугижән Российышты пәлүдэлытат. Совет власть годым вэлә ти пайдавләм пәлән нәлүнйт. Советски иссләдоватьәльвлә (кычәлшывлә) ровотайымыштыдон, эртыш 17 и жәпышты — Сойузыштына шуку вәрә пайдан у вәрвләм кычәл моныт. Тәнгә гынәт, пайдавләм кычәлмәшты цилә вәрәок шомы агыл. Природышты ылшы ти пайдавләм вәрән-вәрышкы колтән миән, СССР-нә ышкә хозәйстважым анзыкыла шәрән кәрдәш.

Ти пәшә шотышты СССР-нә капиталыствлән сәндәлыквләм поктән шон дә эртән кән, экономичәски пәшә шотышты, капиталыстычәски сәндәлыквләгыц мам-шон шывшташ цәрнәнә лиэш.

Кыртныи руда запастон СССР-нә пытәриш вәрышты ыләш. Ти руда Украинышты — Кривой Рог доны, Кримын ирвэл вәлнә — Кәрчышты дә Урал кырыквләшты ылыт. Тишәц пасна, Сойузнан Йәвропы чәстьә покшал вәрышты, Курск халагыц ирвэл вәлнә, Советски иссләдоватьәльвләнә кыртнылык шуку рудаан кымда вәрым моныт. Ти вәрыштыш кыртнылык руда цилә мир вәлнә ылшы кыртныи запас нәрок шуку ыләш. Кыртнылык руда вәрым мол вәрәәт момы. 1932 ин кыртнылык шуку рудаан вәрым Кольски пәлоостровын йытпәл вәл вәрышты момы.

Остатка ивләшты Советски иссләдоватьәльвләнә в ыргәнәи руда ылмаш вәрвләм эчә моныт. Пәрви шуку выргәнәи рудаан варәш уралым шотләнйт; йндә тйшәцәт шуку выргәнәи рудаан вәрым Сойузыштына Азин покшал вәрышты момы; тйшты Балхаш йәрән йытпәл вәл дон вадывәл ло тйр мычкы шуку выргәнәи руда вәр ыләш. Выргәнәи руда Кавказыштат улы. Алтай кырыквлән важик вәрвләшты свиньәц, цинк рудавлә ылыт. Сойузыштына кышты-шоныш вәрвләшты альуминийән руда вәрвләм кычәл момы.

Цилә ти пайдавлә сәндәлыккләннә пиш шуку мәталлым ыштәш кәрәл ылыт. Мәталвләм пәрви соок вәскитвләгыц шывштат ылын.

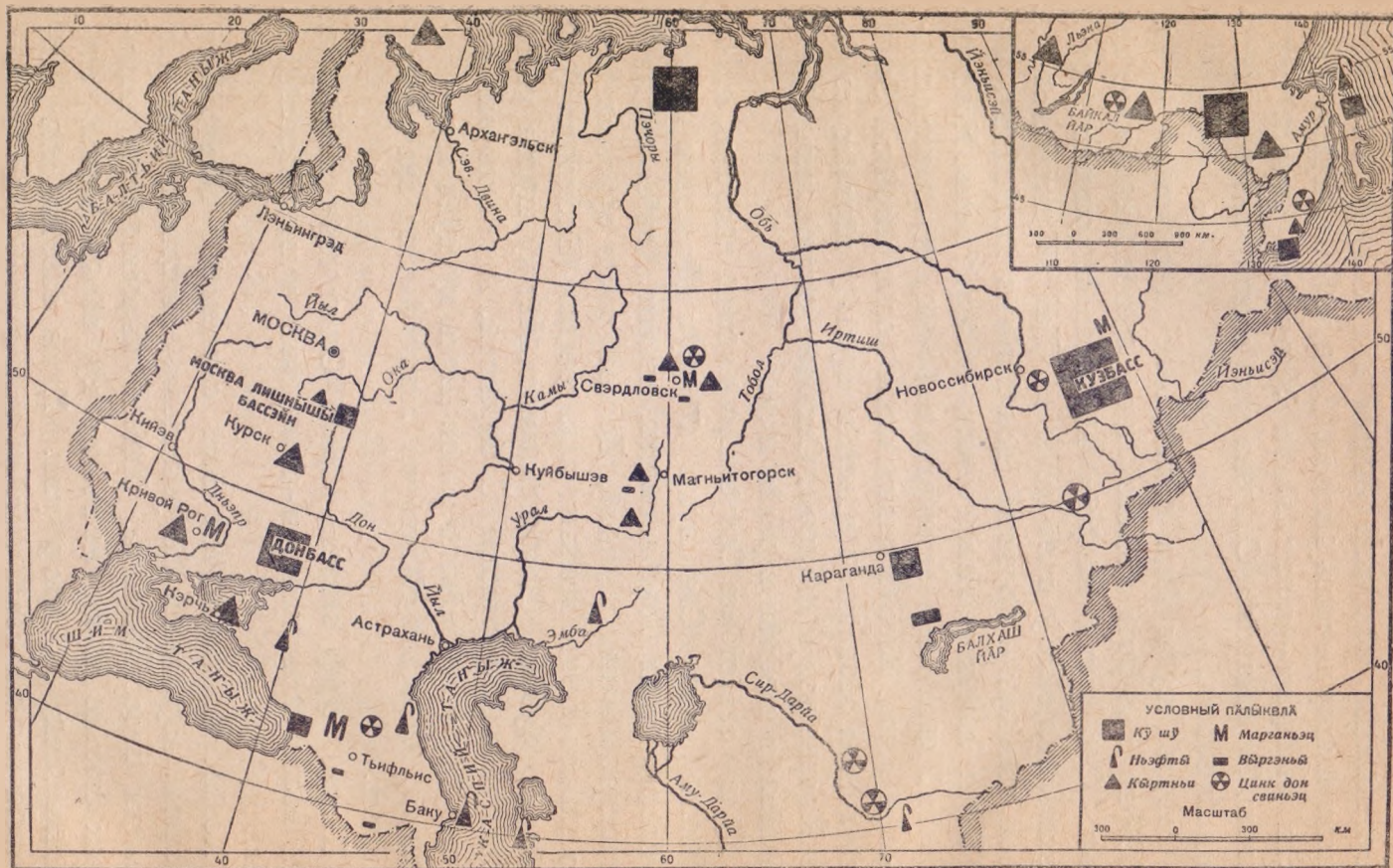
Урал дон Сибиришты мәнмән шөртнъйна улы. Шөртнъйжым шөртнъян ошмам мышкын дә шөртнъян күвләм пыдыртән миэн ыштәнә. Вэсы, шөртнъйгыцәт шәргәкән металл — платинәм Уралышты шукум мот, лыктыт. Ти платинәм Союзна вэлэ манаш лиэш вэскитвләшкы выжала.

Союзна шуку йиш олтыштонат когон пайан ылэш. СССР-нә ньэфты запастон цилә сәндәллыкыцәт пайан ылэш. Сәк шуку ньэфтән вәр Каспий тагыж доны Кавказышты, Баку хала доны дә Кавказ кырыквләгыц ирвэл вэлнәйлә: — Грозный дон Майкоп хала лишнә ылэш. Шуку ньэфтән вәрвләм остатка ивләшты момы. Ньэфтән вәрвләм Уралыштыш кырыквлән вадывэл моңгырышты кышты-шон момы. Каспий тагыжышкы йогән пырышы Эмба рәкә лишыл вәрвләшты ньэфтән шуку у вәрвләм момы. Эчә Йытпэл вэл крайышты, Сахалин островышты дә вэс вәрвләштәт ньэфтән вәрвләм момы.

Ку шү запастонат Союзна мир вәлнәй пәтәриш, анзыл вәрышты ылэш. Сәк шуку кӯ шӯм Доньэцки кӯ шӯ-ән бассәйнәшты (Донбассышты) лыктыт. Донбассшы Азов тагыжгыц йытпэл вэлнәйлә, Доньэц рәкән вургымла вэл тыр мычкы ылэш. Кузнәэцк хала донышы (Сибиришты) кӯ шӯән вәр (Кузбаз), Донбассыштышкыцәт кӯ шӯдон когон пайан ылэш. Кузбассшы Сибиришты, Алтай кырыквлән йытпэл вэл важиквләшты ылэш. Шуку кӯ шӯән вәр — **Ка-раганда**, Арал дон Каспийски лапын йытпэл вэл вәрышты ылэш.

Шуку торф запасан вәрвлә, Совет союзын шыргән цилә полосаштыш, кышты-шон кишы купан вәрвләшты ылыт.

Хозәйстваланна сакой йиш санзалвләят пиш кәлыт, санзалан вәрвләжым Союзыштына кышты-шон моныт. Кольски пәлостровышты, Хибин кырыквләшты ыжаргырак статья шуку апатъит кӯ вәрым момы, апатъитыштыжы фосфор улы. Хими заводвләшты апатъиткыц нырлан кәрәл фосфор пышкыдәмдышым ыштәт.

43-шы рис. СССР-шгй рок ло пайдавляйн вэрвлэ. (Кушны СССР-ын ирвэл монгыр вэржы).

Тэхэнь пышкыдэмдѣшѣмок фосфориткѣцѣт ѣштѣт. Фосфоритшѣ Сойузыштына кышты-шон улы.

Усольѣе хала доны Камы рѣкѣ тѣрѣштѣш кальѣиный санзалым пиш когон шукым монѣтѣт, ти пѣдажыдон Сойузна мол сѣндѣлѣквлѣ лошты сѣк анзылны, пѣтѣриш вѣрѣштѣ ѣлѣш. Ти санзалгѣцѣт ныр пышкыдэмдѣшѣм ѣштѣт.

Хими промышлѣнныстына качмы санзалгѣцѣн маханѣ-шон хими продуктивлѣм ѣштѣ. Качмы санзалым кѣлѣ ѣлшы санзалгѣц дѣ санзалан ѣврвлѣгѣц лыктыт. Кѣлѣ ѣлшы санзалан вѣрвлѣжѣ Донбассышты дѣ вѣс вѣрвлѣштѣт ѣлыт. Ѣрѣштѣш санзалжы ѣр пындашѣш тырлѣн кодѣш. Ѣр пындашѣш тырлышы санзалан ѣврвлѣ — **Эльтон** дон **Баскунчак** ѣлыт. Нинѣ **Ѣыл** ѣлѣкѣ ѣогѣн валѣн шомы вѣр кытлашты ѣлыт.

Вѣс ѣиш, глаубѣрова манмы санзал хими промышлѣнныстылан пиш кѣрѣл сирѣо ѣлѣш, ти санзал вѣт лѣвѣлѣн тырлѣн шѣцмѣкѣжѣ, тидѣм вѣт коѣ сир тѣрѣшкѣ шѣкѣн лыктѣш. Глаубѣрова манмы санзал, Каспѣй тангыжын ирвѣл вѣлнѣшѣ **Карабугаз** лѣмѣн зальивѣштѣ ѣлѣш.

Совѣтски зѣмлѣштѣнѣ тѣхѣнѣѣ, маханѣ-шон, шуку ѣиш пѣдавлѣнѣ ѣлыт.

СССР-ѣн ѣврвлѣжѣ.

Сойузыштына кышты-шон кого ѣврвлѣ ѣлыт. Шуку ѣврвлѣ Сойузнѣн ѣытпѣл вѣл дон вѣдывѣл лошты ѣлыт; нѣнѣ лошты сѣк кого ѣврвлѣжѣ **Ладожски** ѣр дон **Онѣжски** ѣр ѣлыт. Сибирѣн Ирвѣл вѣлнѣ **Байкал** лѣмѣн кѣлгѣ ѣр ѣлѣш; Азин покшал вѣрѣштѣ санзалан, пиш кого ѣврвлѣ тангыжвлѣ Каспѣй дон **Аральски** ѣлыт дѣ санзаланрак кого **Балхаш** ѣр ѣлѣш.

СССР-ѣн рѣкѣвлѣжѣ.

Совѣт сойузнѣн пиш когон кымда вѣр мычкы кого рѣкѣвлѣ ѣогѣт. Тѣ рѣкѣвлѣ тырын, олѣн ѣогѣт. Тѣлѣм нинѣ иктѣ-мазар тѣлзѣш кѣлмѣт, шѣшым лым шылымашѣш шуку вѣдѣн литѣт, тѣрѣштѣ гѣч лѣктѣт. Полой вѣт го-

дым, Иылын кымдыкшы кыды вәрэжй 10—15 км лиэш. Шошымшы вѳт йогән пѳтѳмѳкѳ рѳкәвлә коашәмѳт, кәнгѳжѳм сәк кого рѳкәвлә мычкат вәк коаш вәрвлә прохотвләлән кашташышты әптѳртәт. Йытпәл вәл Польшәр таңыжышты шуку вѳдән, кымда рѳкәвлә йогат; Союзнан Йѳвропы вәрѳштѳ Сѳвѳрнѳй Двинә дон Пѳчора йогат; Сибирѳштѳ — Обѳ йога. Обѳшкѳжѳй Иртиш, Йәнѳисәй, Лѳәна рѳкәвлә йогән пырат. Шим таңыж дон Азовски таңыжышкы Днѳәпр дә Дон рѳкәвлә йогат; Каспий таңыжышкы, Йѳвропыштышы сәк кужы рѳкә — Йыл йога. Йылышкыжы Ока дон Камы йогән пырат. Йылгѳц ирвәл вәлнѳрәк — Урал рѳкә Каспий таңыжышкы йогән пыра.

Кавказыштышы дә Покшал Азиштѳшѳй рѳкәвлә шуку лыман кѳкшѳй кырыквләгѳц йогат. Нѳнѳй йукын мѳгѳрән шонгәшт шѳнзѳн кырык шәлѳк-урмашвлә мыч йогән вәлат. Кырыквләгѳц тѳр вәрѳшкѳй шомыкышты, вара олъән йогат, йогымышты годем ошмам шѳндәт, изи островвләм ѳштән миәт. Кавказ кырыквләгѳц Кубань рѳкә Шим таңыжышкы йога, Тѳѳрәк рѳкә — Каспий таңыжышкы. ТѳәнѳШань дон Памир лѳмән кырыквләгѳц, Аральски таңыжышкы Сир-Дарѳа дон Аму-Дарѳа рѳкәвлә йогат. Охотски таңыжышкы шуку вѳдән, кымда рѳкә — Амур йога, ти рѳкә Манчжуридон пѳсмәнәшлә ылмы вәр мычкы йога.

Йәрвлә дә рѳкәвлә мыч шулдын кашташ лиэшәт, пиш кәрәл ылыт. Кѳртнѳй корны укәән вәрвләштѳй, кѳзѳтәт мам-шон шывштымашты рѳкәвлә сәк кәрәл вѳт корнывлә ылыт. Каналвләдон ушландарымы рѳкәвлә эчә когон кәрәл ылыт. Мариински канал Балтѳий таңыжышкы йогышы рѳкәвләм Йылдон ушландара. Ти корны Йылышкы йогышы Шәксна рѳкә мычкы, Йылгѳцѳн Ош таңыж гач Онѳәжски йәр йактә изи рѳкәвләдон ушландарымы канал мычкы кәә; вара Онѳәжски йәргѳцѳн ти корны Свир рѳкәдон кәәт, Ладожски йәрѳшкѳй шоэш, варажы Нѳѳва рѳкә мычкы Фински зальив йактә кәә. Камы рѳкәм Пѳчоры рѳкәдон дә Сѳвѳрнѳй Двинәш йогышы Вычәгда рѳкәдон ушландарымаш пәшә тѳнгәләлтѳн. Йыл дон Москва

рэкә ло каналым капайаш тѣнгәлмѣ. Йыл дон Дон рэкә ло канал Ёштѣшәшлык пәшәм тѣшлән йәмдѣлымѣ. Ти каналым Ёштән шоктымыкы Йыл мыч кәшѣ грузвләм тәрөк тангыж корныдон шывшташ лиэш. 1933 ин пиш кого пәшәм Ош тангыж дон Балтыйй тангыж ло Стаљин лѣмән каналым Ёштән шоктымы. Ти кого каналдон Ош тангыж-гыц Онъэгѣ йәрѣшкѣ тәрөк вѣт корныдон ләктәш лиэш дә пақыла Фински заливѣшкѣ вѣт корныдонок шәаш лиэш.

Рекә йогым вѣт силадон эльэктростанцивләм ровотай-ыктат; вѣт силажы олтыш вәрәш ыләш. Сәдѣндон вѣт силам „ош шү“ маныт. Кырыквләгыц тѣнгәләлтшѣ чѣнѣ йогышы рэкәвлә ти шотышты когонжок йарал ылыт. Сәдѣн-донок ош шүдон когон пайанвләжѣ кәчѣвәл вәлнѣшѣ кырыкан вәрвлә: Кавказ, Покшал Ази, Сибирѣн кәчѣвәл вәлжѣ ылыт. Төр вәрдон йогышы рэкәвләәт ош шүм пуэн кәрдѣт. Днѣэпр рэкән вѣт силадон Днѣэпровски эльэктро-станци ровотайа, ти станци Йэвропышты сәк кого ыләш. Йыл мычкы кым вәрә эльэктростанцивләм Ёштәш тѣнгәл-мѣ. Камышин донышы эльэктростанцин плотынагыц Йыл шалахай моңгырыштыш кукшы стѣэпвләшкѣ вѣдѣм колты-мыкы ти кого стѣэпвләм лывыртән, тѣ вәрѣштѣ киндѣм йажон кушташ лиэш манын, пәрвиок попышна.

СССР-ѣн кльиматшы.

СССР-нән йытпәл вәл кәтә вәрвләжѣ польәр йѣргәц шайыкы шотат, тѣштѣ уштѣ кльиматан вәр ыләш. Сойу-зын цилә мол вәржѣ икпоратка уштѣ-шокшы пояа-сышты ыләш.

Атлантик окэангыц СССР мѣндѣрнѣ ыләш. СССР-ѣм кого кырыквлә Кого окэангыц пичѣләок әрәт. Йытпәл вәл Польәр тангыжгыц толшы уштѣ вәлә, Совәт сәндә-лѣкнән кәчѣвәл вәкѣлә мѣндѣркѣ шон кәрдәш. Сәдѣндон СССР-ѣн шуку вәрәжок контыиньэнтальнѣй кльи-мат ыләш. СССР-ѣштѣ тәлѣм уштѣ, кәнгѣжѣм шокшы ыләш, тиләц пасна лывыргат шуку ак вац. Контыиньэн-тальнѣй кльиматшы цилә вәрәок иканѣ агыл. Вадывәл

монгырышты Атлантык окээн ылэшәт, СССР-ын вадывәл монгырышты йур шуқырак йурәш, тәләт шокшырак, кәнгыжшы йуалгырак. Ирвәл вәкылә мазар кәйәт, кльимат кукшы дә кукшы ыләш, тәлым үштй, кәнгыжым шокшы. Утла кукшы кльиматан вәржы Сойузыштыш Азин покшал вәрйшты, Аральски тангыж доны ыләш.

СССР-ын сәк үштй вәрвләжы дә СССР-ын цилә йытпәл вәл пәлшаржат вәк Сибириын йытпәл вәл дон Ирвәл лошты ылыт: тиштй Йакутски рэспубликышты, Вәрхойанск хала кытлашты 68° йәктә үштй ыләш. Тынәм воздухышты цилә кылмә, тьэрмомәтрйштышй ртутьат кылмә, лывыргы пушәнгы кылмымыкыжы кыртныи гань пингыды лиәш; шүлым годом ләкшы пар воздухәш кылмәәт, иән изи имвлә гань лин миәт.

Йытпәл вәцйн кырыквләдон әрымй Сойузнан кәчывәл вәлнйш вәрвләшты — Кримын кәчывәл вәл тыр мычкы дә Шим тангыж тыр мычныш Кавказышты тропик кльимат ыләш; тй вәрвләшты тәлым ак кылмыкты ганьок, кәнгыжым пиш шокшы шалга. Кримын кәчывәл вәл тыр мычкы, пәрви кугижән кидйшты ылыш дворәцвләшты кызыт санаторивлә ылыт: тйшкы йасыланышы ровочыйвлә дә хрәсәньвлә төрләнәш каштыт.

Дьэкабр тйлзын тйшты шокшы игәчы шалга, кылмывлә изиш вәлә лилдәлйт, лым укә, шуку пушәнгыжок тәлымәт ыжар йлыштәшән ылыт. Тй вәрәмәнок, 20—30 км кытлашты, йытпәл вәкылә — кырыквлә вәс монгырышты тәлым пиш үштй, лым лымәш, йож йошта.

Кльимат сәмыньок Сойузыштына кушкышвләәт махань-шон ылыт: йытпәл вәлнй тундра ыләш, тйшәц кәчывәл вәкылә пиш кымда, тайга вәр ыләш, эчә кәчывәл вәкыләжы йарлалтшы шйргән дә йлыштәшән шйргы вәрвлә ылыт. Шйргән вәрвләгыц кәчывәл вәл вәкылә шим рокан, каштан дә лудалгы вйлвәл рокан стьәпвлә ылыт. Сойузыштына Покшал Азин кукшы вәрвләшты Кызил-кум дә Кара-кум пустинвлә ылыт. Тропик лишыл вәрвләшты со ыжаргын шалгышы пушәнгывлә кушкыт.

Тэвэ тэнгэлэ, природышты ылшы Ышкэ пайдавлэжыдон, сакой йишән вѣлвэл рокшыдон, рок лошты ылшы махань-шон кэрэл пайдавлэжыдон, шѣргѣвлэжыдон дэ шу-кы молыжыдонат, Союзна цилэ мол сандэлык лошты пѣ-тэриш ик анзыл вэрѣштѣ ылэш, Социальистычэски хозяй-ствам Ыштэн шокташна мәнмән цилэ йиш пайданаок улы.

СССР-ѣн халыкшы.

Совэт Сојузышты 168 млн. эдэм Ылэт. Китэишты дэ Англин колонны — Индышты вэлэ СССР-ѣштышкѣц шуку эдэм ылыт. СССР-ѣштыш эдэмвлэ пиш когон кымда вэрѣштѣ Ылэт. Ик пораткан шотайымыку, ик квадрат километр кымдыкушты 8 эдэмгѣцэт чѣдѣ эдэм Ылэ. Мол государствывлэштѣ мәнмәнгѣц когон чакын Ылэт: Англишты ик квадрат километрэш 180 эдэмгѣцэт шуку вэрэштэш, Бэлыгшты—257 эдэм.

Совэт Сојузыштына халык шот шоэ алы чакшы цилэ вэрѣшток икань агыл. Сојузнан Йэвропы чэстѣштыш халыкум икпораткан шотлымыку—1 кв. км-эш 26 эдэм вэрэштэш. Сибирѣн йытпэл вэл кэтэштѣш кымда кого вэрѣштѣ, халык пиш когон шоэн Ылэ, 20 кв. км-эш 1 эдэм нэр вэлэ вэрэштэш.

Совэт властѣна годым, кугижэ ылмы готшыгѣц эдэм колымаш чѣдэмѣн, эдэм шачмаш колымашкѣц шуку ылэш. Сэдындон СССР-ѣн халык и йѣдэ 3 млн. эдэмгѣ-цэт утла шукэмэш. Эдэмвлэм пѣзѣрнѣкѣшты урдымашым, эксплоатацим рэволюци шѣштэрэнэт, тидѣ мәнмән сандэлыкѣштыш ровочый дон хрэсәнвлэн Ылымашым йажо-эмдэн. Тѣ вэрэмэнок капитальиствлэн хозэстваштышты кризис ылэшэт, капитальиствлэ вуйлалтымы сандэлыквлэ-штѣш труйышвлэ пэшадэ кодын миэт, йасышты, нужда-шты, шужэн Ылэт; тѣдындон тѣштѣ колымаш шукэмэш, шачмаш чѣдэмэш; остатка ивлэштѣ капитальиствлэ вуй-лалтымы шуку сандэлыквлэшток эдэмвлэ воксэок ак тѣ-лэп, ак шукэмэп.

СССР-ыш эдэмвлә, шуку эдэмжок — 79%-шы солавләштй ыләт, халавләштй 21% вәлә ыләт. Сәндәлыкыштынә шуку фабриквләм, заводвләм ыштәннәт, остатка ивләштй халавлә йылә кушкын миәт: Москва, Ләньинград дә сойузный национальный рәспубликвлән столыцы халавлә кушкыт, когоэмйт; промышльәннысть пәшә шәрләнмән вәрвләштй у халавлә кушкыт, шамак толшы, Уралын кәчйвәл вәлнй Магнытогорск хала, Кольски пәлоостровышты Кировск хала, Украинышты Новойә Запорожйә, Покшал Азишты Сталынабад дә молы у халавлә кушкыт.

Совет сойузыштына 186 наци шотлалтәш. Нинй лошты ош расы халык, чичәлгй (жолтый) расы халык ылыт. Нинй цилән иктөр, ик нәр анзыкыла кән шотәлыт: кыдыжы эчә пачәшбйрәк кодыныт, шайылнырак ылыт. Кугижән правитьәльствы руш агыл наци халыквләм айыртәмйнок пиш когон пйзбйрнйкышты, йасышты урдән, когон эксплоатьируйән. Руш агыл труйыш халыквлә шукуынжок правадымы ылыныт, сирән-лыдын ак мыштәп ылын, кугижән правитьәльствы нйным икыжәк-иктй вйкышты аздарән ылән, лоштышты йори сорәдәлмәшбм шәрән. Бәлоруссвләлән, Украинцйвләлән дә молыланат ышкә йылмйштыдон тымәнәш, сирәш моло кугижән правитьәльствы вольам путә, йәврәйвләм поктылын, содомайән, йләшйшты вольам путә; руш агыл шуку наци халыквләм эксплоатьируйән, пйзбйрнйкышты урдән. Цилә йасы йлбмәшбжй когонжок руш агыл труйыш халыквләлән вәрәштйн; тй вәрәмәнок руш агыл халыквлән буржуйвлә, ышкә интьәрәсбшты вәри кугижән правитьәльствыдон ик ышын йләнйт, тйдылән палшәнйт. Руш агыл халыкан шуку районвлә кугижә годым колонывлә шотышты ылыныт. Тй вәрвләштй промышльәннысть кушмашым йори цәрймй ылын,— руш агыл халыквлән хозайствашты шайылан котшы ылынат, польитьик шотышты ышкәжй кого пйзбйрнйкышты йләнйтәт, нинй нәзәрәмйнйт, халыквләжәт чбдәм миәнйт.

Октявр рәволюци руш агыл труйышы халыквләлән ирйкым пуән. Цилә наци халыквләнә ирйкышты ыләт,

44-шы рис. СССР-ыштыш халыквлӓн ылым вӑрыштым анжыктымы картӑ.

цилăштĕнок правашты иканьы ылăш; нинĕ цилăн Ёшкă ирĕкĕштĕдон, Ёшкă вольаштыдонок Советски социаль-истычэски республиквлăн Союзышкы шумбэллăок ик-вăреш Ылăш пижĕнĕт, ушналтыныт.

СССР шĕм республиквлăн союз ылăш: вадывăл вэл граньицăштĕнă Белорусски Советски Социальистычэски Республик ылăш (столицыжĕ — Минск хала); кэчĕвăл вэлнĕ Шим тангыж дон Азовски тангыж тĕр мычкы Украински республикĕ ылăш (столицыжĕ — Кийăв хала); Кавказ кырыквлăгĕц кэчĕвăл вэкĕлă — Закавказски фэдэратывный республик ылăш (столицыжĕ — Тъиф-льис хала). Союзнан Ази покшалны кым союзный республик: Туркмѐнски, (столицыжĕ — Ашхабад хала); Узбѐкски (столицыжĕ — Ташкѐнт хала) дă Таджикски (столицыжĕ — Стаљинбад хала) ылыт. Союзнан цилă молы вăржĕм Российски Социальистычэски Фэдэратывный Советски Республикĕ — РСФСР йăшнă (столицыжĕ Москва) ылăш.

ЗСФСР-ĕштĕ Грузински, Армăнски дă Азѐрбайджански кым республик ылыт.

Союзный республиквлăшкĕ национальный автономный республиквлă аль областывлă пырат. Нинĕн Ёшкĕ-мĕштĕн виктăрĕймăшĕштĕ улы. СССР-ĕштĕшĕ цилă на-ци халыквлă Ёшкă культурыштым, Ёшкă хозăйстваштым анзыкыла колтат, куштат; Союзышты Социальистычэски строитѐльствы кѐмăшĕм иктѐштăрѐн цилă пăшăштĕм Ёштăт.

Финляндьидон пĕсмăнăшлă Карѐльски автономный республикĕ ылăш, Йыл кытын покшал вăр кытлашты — Тадарвлăн автономный республикĕ, Уралын кэчĕвăл вэлнĕ — Башкирвлăн автономный республикĕ ылăш, Сиби-рĕн ирвэл вэлнĕ, сѐк кого автономный республикĕ — Йакутвлăн автономный республикĕ ылăш. Покшал Ази-штĕ, Туркмѐн дон Узбѐк рѐспубликвлăгĕц йытпѐл вэлнĕ — Казаквлăн автономный республикĕ ылăш. Цилă ти автономный республиквлă союзный РСФСР республикĕштĕ ылыт.

Х. Капитальистычэски сәндәлӣк-влә.

Импәриальистычэски кого сәндәлӣквлә.

Капитальистычэски мир вѣлнѣ, кыды импәриальистычэски сәндәлӣкшѣ капиталызм шоттон когон кушкын шошы ылыт. Мир вѣлнѣ ылшы капитал цилә манмы ганьок нѣнѣн кидѣштѣ ыләш, нѣнѣн кидѣштѣ пайан банкывлә ылыт, банкывләштѣ капиталыствлән мир вѣлнѣш цилә промышльәннысть пәшәм, нѣэфтѣм дә кӯ шӯм лыкмашты нѣл пайышты кым пайжым ышкә кидѣштѣштѣ кычат. Нѣнѣ экономикѣ дә польтыикѣ шоттон слапкан ылшы сәндәлӣквләм нѣэвольа шывшын нәлнәштѣ дә нѣнѣм кого пѣзырнѣкѣштѣ урдынәштѣ. Нѣнок пиш кого колонывләм шывшын нәлѣнѣт, дә пәрви ышкә турәшок ылшы государствывләм кидѣшкѣштѣ нәлѣнѣт. Свәт вѣлнѣшѣ пәләәт утла әдәмжѣ шывшын нәлмѣ колонывләштѣштѣ ыләт. Импәриальиствлә колонывләшкѣ дә кит лѣвәлнѣ (зависимый) ылшы сәндәлӣквләшкѣ зайым шотәш әлѣ тѣштѣшѣ хозәйствашкы нѣнѣ капиталыштым пиштәт. Ти сәндәлӣквләгѣц нѣнѣ ышләнѣштѣ промышльәнныстьлан кәрәл сирйом тѣшәц шывштат дә тѣ колонывләшкѣжѣ ышкә донышы фабрик-завотвләштѣ ыштѣмѣ хәдырвләм выжалат.

Ти импәриальистычэски сәндәлӣквлә мир вѣлнѣшѣ вуй, хоза лиәш лоштышты пиш когон крәдәлѣт. Капитальистычэски цилә сәндәлӣквлән хозәйстваштышты кризис ыләшәт, ышкә лоштышты крәдәлмәшѣштѣ эчә когон шәрлә, кушкәш. Кризисән хозәйстваштышты фабрик-завотвләштѣ хәдырвләм моло ыштѣмәшѣштѣ когон чѣдәмѣн дә пәшәдѣм ровочыйвлә когон шукәмѣнѣт. Импә-

риальиствлә СССР-нәм ынәштӱ ужәп. Капитальиствләм дә пайарнывләм властькӱц поктән колтышы прольэтариат, властым ышкә кидӱшкӱжӱ нӱлӱн дә социальизмӱм ыштӱ. Тәнгәлә мир вӱлнӱшӱ кок йиш ылӱмӱш, кок систьэмӱ— капитальистьичәски дон социальистьичәски систьэмӱ икӱ-жӱк-иктӱштӱ ваштарәш ылыт.

Когон анзык кәшӱ, кушкын шошы капитальизмӱн сӱндӱлӱквлӱ шотышты: Амәрикӱн сойәдыньонный штатвлӱ, Англи, Франци дә Германы ылыт.

Италиштӱ дә Йапоньышты, анжыктымына сӱндӱлӱквлӱштӱшӱ гань капитальизм кушкын шотә гӱнӱӱт, Йапоньы дон Итали сӱндӱлӱквлӱ, импәриальистьичәски полъитьикӱм видӱшӱ, кого силан государствывлӱ шотышты ылыт. Импәриальистьичәски кого государствывлӱм ӱндә анжән, пӱлән лӱктынӱ.

Амәрикӱн Сойәдыньонный штатвлӱштӱ (ти сӱндӱлӱкӱн кымдыкшы 8 млн. кв. км ыләш).

Амәрикӱн Сойәдыньонный штатвлӱ кӱзӱт сӱк силан импәриальистьичәски государтвы ыләш.

АСШ-влӱ Йытпӱл вӱл Амәрикӱн покшал вӱрӱштӱ ылыт. Нӱнӱн кымдык вӱрӱштӱ Атлантык окӱӱнгӱц Кого окӱӱн йактә ыләш. Йытпӱл вӱл Амәрикӱн матьәрикӱштӱ ылшы Альӱскӱ пӱлострват нӱнӱн кидӱштӱ ыләш.

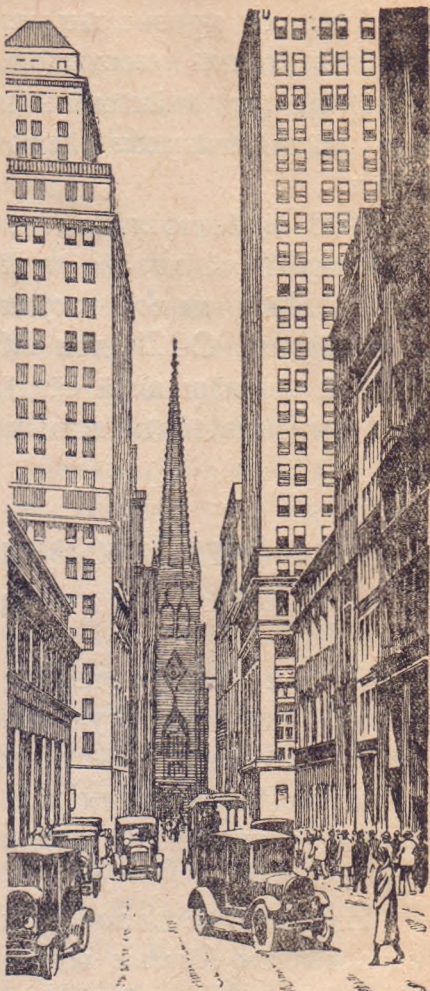
АСШ-ты 125 млн. ӱдәм ылӱт. Нӱнӱ шукужок Йӱвропыгӱц тӱшкӱ ылӱш толшывлӱ дә тӱшкӱ толшывлӱн шачышышты ылыт: тӱвә нинӱт Амәрикӱштӱшӱ Индӱӱцӱвлӱм пӱрви ылӱмӱштӱ вӱрӱштӱгӱцӱн пакыла поктән колтәнӱт дә цилӱштӱм ганьок манмыла нинӱм пӱтӱрәнӱт. АСШ-ты йӱвропӱцӱ дон индӱӱцӱвлӱгӱц пасна, когонжок Амәрикӱн кӱчӱвӱл вӱлнӱ, 13 млн. нӱрӱ нӱгрвлӱ ылӱт. Мӱ ӱндә пӱләнӱ, нӱгрвлӱжӱм Африкӱгӱц кандәнӱт ылын дә Амәрикӱн кӱчӱвӱл вӱл вӱлнӱш помӱшӱквлӱн хозӱйствашты раб шотышты нӱнӱм ровотайыктәнӱт ылын. Нӱгр-

вләм пакылаат раб шотышты ровотайыкташ капитализм-
лән пәркә агыл ылынат, XIX-шы курымын пэлә жәп кыт-
лан ныйнлән ирйкым пуэнйт, пайарнывлән киткыц вольаш
колтәнйт ылын. Кәрәк тынә
гынәт, нъэгрвлә кызйт йак-
тә пызьрныкышты ылат,
ныным сакой статьян пй-
зыртылйт.

Америкын пайан ылшы
Сойэдыньонный штатвлә
империальстически вой-
на годым эчә когон пай-
әнйт. Мир вьлнйшы шөрт-
нын запасшы пэлжәт утла
нын кидышты ыләш.
Цилә сәндәлыквләшты вьр-
гәннйм дә вурсым шырә-
тймәшты пэлжым Амери-
кышты шыратән ыштәт.
Мир вьлнй машинәвләм,
автомобильвләм ыштймәш-
ты, кым пайышты кок пай
машинәм дә лу пайышты
ындәкш пай автомобильым
Америкышты ыштәт. Цилә
сәндәлыквләштыш хлопок
дон кукурузы шоткыц, вьц
пайышты кым пай хлопкым
дә кым пайышты кок пай
кукурузым Америкышты

куштат. Шука оксам (капиталым) вәс сәндәлыквләшкы
шывштат, ты сәндәлыквләштым АСШ-влә ышкә кит лй-
вәлнйшты (вльийанышты) урдат.

Остатка ивләшты АСШ-влән хозайшаштышты пиш
кого кризис ыләшәт, промышленность дон сола хозай-
ства пәшәшты когон көтйргән.

45-шы рис. Нйу-Йорк олицә.

1933 ин АСШ-влән хозайствашты анзыкыла кэаш, отнака лиаш тьнгәлән гыньят, хозайствашты лаксыргымы ылымашкыц ыкылә кузән, отнакаэм ак кэрт.

Америкы кризискыц ытлынэжят, ышкымжын хозайства дә польитыкы сэмжыдон мол сәндәлыквләм, когонок Китайым кит лывакыжы нәлнэжят, тиды когонок Йапоньыдон дә Англидон йажон ак ылы, нйны ваштарэш ылэш.

1933 и йактә луцкы и, АСШ-влә дон СССР лошты польитыкы дә хозайства пәшәгишән прамой ылымаш укэ ылын. Ёндә ти кок государтвы лошты прамой ылымаш тьнгәләлтын. СССР дон АСШ-влә лошты икжәк-иктыдон прамой ылымаш цилә сәндәлыквлә лошты мирын (тырынок) ырысыдә ылымашым пингыдәмдә.

Англи (тидын кымдыкшы 244 тьж. кв. км ылэш).

Англи — пиш шукәршы капиталыстычэски сәндәлык ылэш. Тиды мол государтвывләгыц сәк анзыц колоньывләм кидышкыжы нәләш тьнгәлән дә пиш кымда, кого колоньывләм шывшын нәлән шоктән. Англин колоньывләжы ышкымжын тьэриторижыгыц 170 гәнә кымда ылэш.

Йэвропын Вадывәл вәлншы Вәлыкобританьи лымән островышты Англи ылмыжым мә ёндә пәләнә. Англи — промыльәнний сәндәлык ылэш. 47 млн. эдәм шоткыц 35 млн. эдәм, әль ныл пайыштыш кым пай эдәмжы халавләшты ылә. Промыльәнний сәндәлык ылэшят, тагынамшәнок тиды — шуку вэрәмә сәк анзыцок кәә ылын. Ёндә 40 и кытла Англи мол сәмырык капиталыстычэски сәндәлыквләгыц шайылан кодаш тьнгәлән. Ку шум машинәдон лыкмаш пәшәшты, мәталым шырәтымаш пәшәшты, матьэривләм комашты дә промыльәнныстын пәшәм цымырын, когон ыштымашты мол сәндәлыквләгыц шайылан

кодаш тѣнгалын. Рокло пайдам лыкмашыжат шайылан ко-
даш тѣнгалын, рокло пайдажы чѣдэмаш тѣнгалын. Тагы-
намшенок тидѣ кѣртнѣи рудам мол государстввлэгѣц
шывшташ тѣнгалын.

Кого промышльѣнныстышы анзыкыла кѣаш тѣнгалмѣ
готшѣн киндѣм шѣхѣл кушта, волькым чѣдѣм урда,
пайым, ум чѣдѣм ѣштѣ дѣ тидѣвлѣм ѳрдѣжгѣц, мол
сѣндѣлѣквлэгѣц тидѣ шывшта.

Англыи кого колонывлэгѣц промышльѣнныстышты
ѣштѣшѣшлык хѣдѣрвлѣм сирѣом дѣ сола хозѣйства пѣ-
шѣн продуктивлѣм токыжы шывшта. Промышльѣннысты-
шты ѣштѣмѣ пѣлѣ хѣдѣрвлѣжѣм колонывлѣшкѣжѣ
шывшта, выжала.

Англыи ѣшкѣ колонывлѣжѣдон иквѣрѣш, Британски
импѣри ылѣш. Импѣрижѣ цѣт лижѣ манын, сѣндѣлѣкшѣн
лаштыквлѣжѣ ѣнжѣштѣ шѣпнѣп, ѣнжѣштѣ айырлѣп ма-
нын, тагыж, войѣнный флотым когон силаѣмдѣн дѣ мир
вѣлнѣшѣ, тагыжвлѣ воктѣн ылшы кѣрѣл вѣрвлѣм, порт-
влѣм моло кидѣшкѣжѣ нѣлѣн. Тѣнгѣ гѣнѣѣт, Британски
импѣри кѣзѣт лаксыргаш, шѣлѣнѣш тѣнгалын. Англыин
доминѣион манмы кыды колонывлѣштѣ, ѣйтпѣл вѣл Амѣ-
рикѣштѣшѣ кого колонѣы **Канада** дѣ **Австралиштѣ** ик-
тѣш пижшѣ колонывлѣ пѣлѣ ѣшкѣдурѣшѣшток Ан-
глыигѣц пасна, тѣдѣн шѣдѣмѣшвлѣм колыштѣок ѣлѣш
тѣнгалынѣт. Воксѣок ѣшкѣ вуйа ѣлѣмѣш вѣрц, Англыи
сагаш островышты ылшы доминѣион **Ирландѣи** крѣдѣлѣш.
Англыин сѣк кого колонѣышты — **Индѣиштѣ**, индѣиштѣшѣ
нацилѣн (индус халыклан) ирѣкѣм пумаш вѣрц рѣволю-
ционный крѣдѣлмѣш шѣрлѣ. Индѣим ирѣкѣш лыкмы
вѣрц крѣдѣлмѣштѣ, индѣиштѣшѣ прольѣтариѣт когон дѣ
когон крѣдѣлѣш тѣнгалын.

Тѣнгѣ гѣнѣѣт, Англыи ѣчѣ кѣзѣт ѣактѣ сѣк силан им-
пѣриѣлистыѣчѣски сѣндѣлѣк ылѣш. Ёшкѣ властышым войс-
кавлѣжѣдонѣт дѣ капиталжѣдонѣт пингѣдѣмдѣ, пѣрѣгѣ. Ка-
питалжым шайылан котшы дѣ тѣдѣн кит лѣвѣлнѣ ылшы
сѣндѣлѣквлѣшкѣ шывшта.

Франци (тидѣн кымдыкшы 551 тѣж. кв. км ылэш).

Франци Йэвропын матъэрикѣштѣшѣ кого силан импѣриальистѣчѣски государствы ылэш. Тидѣ Йэвропы матъэрикѣн вады вэл вэлнѣ ылэш. Франциштѣ 41 млн. нѣр эдѣм. Мировой война годым тидѣ сѣнгѣшѣш лѣктѣнѣт, кого промышлѣнныштѣшым пиш анзылтарѣн колтѣн; чугундон вурсы шѣрѣтѣмѣшѣм, машинѣвлѣ ѣштѣмѣшѣм дѣ хими промышлѣнныштѣшым когон шѣрѣн.

Франциштѣ сола хозѣйства пиш кѣрѣл ылэш гѣнѣѣт, ти пѣшѣм машинѣвлѣдон когон ак ѣштѣп. Францин ѣшкѣ киндѣжѣ ак ситѣ, тѣдѣндон киндѣм вѣс государствывлѣгѣц шывшта.

Францин капиталжы шуку дѣ мир вѣлнѣ сѣк кого банкирвлѣ лошты тидѣ кого банкир ылэш. Капиталжым вѣс государствывлѣлѣн зайомла вычѣмѣш пуа.

Францин пиш кого колонѣывлѣжѣ улы. Кого колонѣывлѣжок — Африкѣн Йѣтпѣл вѣлжѣ дѣ Покшал вѣржѣ, эчѣ Индо-Китѣй ылэш.

Гѣрманѣы (тидѣн кымдыкшы 470,6 тѣж. кв. км ылэш).

Гѣрманѣы Йэвропын покшал вѣрѣштѣ ылэш дѣ тѣдѣн вѣржѣ Нѣмѣцки дон Балтѣик тангыж докы шѣзш.

Импѣриальистѣчѣски война ѣактѣ Гѣрманѣы пиш силан импѣриальистѣчѣски государствы ылын. Тѣ войнашты тидѣм сѣнгѣшѣш лѣкшѣ Франци, Англиѣ, АСШ-влѣ, Италиѣ дѣ Йапонѣы сѣндѣлѣквлѣ Гѣрманѣым краваш тѣнгѣлѣнѣт. Ти кравымашым Гѣрманѣыштыш кого пѣѣн буржуйвлѣ цилѣ ѣшкѣ ровочѣй дѣ хрѣсѣнвлѣжѣлѣн тѣлѣктѣнѣт. Кѣзѣт ѣндѣ Гѣрманѣы эчѣ вѣс пачаш, анзыц кѣшѣ импѣриальистѣчѣски сѣндѣлѣквлѣ гань лин, нѣнѣн рѣдѣшкѣ лѣктѣн шон дѣ вѣс государствывлѣдон торгѣѣмѣштѣ,

товарым нълмаш-выжалымашты йълдон крэдълэш (конкурэнт ылэш).

Германьышты 65 мльионат утла эдэм ылэш. Кым пайышты кок пай эдэмжы халавлашты йлът.

Германьыштыш промышльэннысть кызытшы науки сьнгэн шоктымы, анзылтэн шомы сэмьнь йажо тьэхньикан, йажо машинавладон ровотайышы ылэш. Тэнгэ ыштэн шоктымашыжыдон когон шулдакан хадырвләм ыштэн кэрдэш. Германьын сола хозайства пашажат когон анзылтарэн колтэн.

Кызыт (1933 и готшэн) Германьышты фашиствлә властым кидышкышты крэдэл, шывшын нълынйт. Фашиствләжы рэволюци вэрц шалгышы ровочыйвләм дә коммуниствләм когон поктылыт, пызыртат. Германьыштыш коммунист партым фашиствлә поктылытат, тьды ирыкын ылэн ровотайэн ак кэрт, коммуниствлә пашаштым ййвырт (подпольны) ыштэн—фашиствладон пыт, пиш когон крэдълйт.

Йапоньы (тидьн кымдыкшы 384 тьж. кв. км ылэш).

Йапоньын вяржы—тьэрриторижы кого окэаныштышы нъл кого островлә дә молы тыгыды, изи островлә ылыт.

Йапоньышты 64,5 млн. эдэм ылът. Тиды азиштышы пулә анзылтарышы кого промышльэнныстьян сандалык ышкэтшок ылэш. Промышльэнныстышы когонжок өрдьжгыц (вэс государствывлэгыц) шывштымы олтыштон дә сирйодон ровотайа.

Йапоньыштыш ровочыйвләм пиш когон ровотайыктат (эксплоатируйатат) йапоньыштыш фабрик-завотвлән хозавлашты, промышльэнныстышты ыштымь хадырвлаштым когон шулдэш вэскитвләшкы выжалэн кэрдйт. Цилә сандалыкын ринкышты промышльэнныстышты ыштым хадырвләм мол сандалыквлән шэргэш выжалаш волям ак пуэп.

Йапоньыштышы сола хозайства когон шайылан котшы ылэш. Йапоньыштышы хресаньвләм пайарнывлә пиш когон пызьртәт, эксплуатьруйат. Йапоньыштыш фабрик-завот хозавлә Ышкә ровочыйвләштым эксплуатьруйымашыштым төрәштәримыкы, тыштыш пайарнывлә хресаньвләштым ровочыйвләгыц чыдын-изин ак эксплуатьруйәп. Йапоньыштыш хресаньвлә лач шужымлаок Ыләт.

Кого окэәнлән хоза лиәш цацымашты йапоньы импэриальистычэски государствывлә лошты пишок кредәл шалгышы ылэш. Кого окэәннышты хоза лимы вэрц, мол государствывләдон когонжок Йапоньын государствы кредәләш. Китайын йытпәл вәлны ылшы вәрым, Манчжурим, Йапоньы шывшын нәлын. Йапоньы цилә йытпәл вәл Китайым шывшын, войуйән нәлнәжы. Йапоньыштыш войәнний эдәмвлә, гәнээралвлә СССР-нә вык войнадон пыраш, мәдонна войуяш пиш когон йәмдыләт. Мәмнән сынгыдымы, цаткыды Красный арминә, мәнмән социальистычэски отьэчэствына вык хыть-махань тышман пыраш цаца гыньят, хыть-кынамат кэрәк-махань тышманвләм шин шуаш йәмды ылэш.

Капитальистычэски мол сәндәлыквлә.

Йэвропышты вуй ылшы импэриальистычэски сәндәлыквләгыц пасна эчә вәс сәндәлыквләят ылыт. Ты сәндәлыквләжы цилә сәндәлыквлә лоштыш польитычэски Ылымашым ак вьктәрәп, ак вуйлалтәп.

Ти шотыштыш кыды сәндәлыквләштыжы, вуй ылшы сәндәлыквләштыш нәры кого промышльэныштышты пиш анзылтыдә, сола хозайства пәшәшток нинын когорак значәнән ылэш. Ти изирак сәндәлыквлә польитык сәмдон Ышкә вуйа, Ышкыланьшты йарал статьян Ыләт гыньят, ты нүжвэцок вуй ылшы импэриальистычэски сәндәлыквлә шүдымьдон дә нынын ажәтмьдон Ыләт.

Тәхән сәндәлыквлә мәнмән Союзнадон пйсмәнәшлә, саганок ылыт.

Ты сәндәлыквлә шотышты Йэвропышты Финльәнди, Эстоньы дә Латви ылыт. Нинь мәнмән Союзнан йытпәл вәл дон вадывәл лоштышы граньцәнә мычкы ылыт. Союзнан вадывәл вәлнӳ мӳдонна пӳсмӳнӳшлӳ Польшы дә Румыньи ылыт.

Пәлэ-колоньы дон колоньы сәндә-лыквлә.

Мӳ ӳндә пӳләнә, зэмльӳ шарын утла пәлэ вӳрӳштӳш эдәмвлӳ империальистычэски государствывлӳн пӳзӳрнӳкӳштӳ, эксплоатациштӳ ӳлӳт. Империальистычэски государствывлӳн пӳзӳрнӳкӳштӳ ӳлӳшӳ сәндәлыквлӳн хозӳйствашты пиш шайылан котшы ылэш. Тӳхәнӳ сәндәлыквлӳн промышльӳнныштышты слапка ылэш. Зэмльӳ пайарывлӳ кидӳштӳ ылэш. Тӳхәнӳ пӳзӳрнӳкӳштӳ ӳлӳшӳ сәндәлыквлӳ империальистычэски государствывлӳ кидӳштӳ ылыт, тӳхәнӳ сәндәлыквлӳм колоньывлӳ маньт. Тӳхәнӳ колоньывлӳ шотышты Индьи ылэш. Вэс сәндәлыквлӳ: Пәрси, Китӳй империальистычэски государствывлӳн китлӳвӳлнӳ ылыт. Пәрси дә Китӳй ӳшкә вуйа ӳлӳшӳ шотышты ылыт гӳнӳӳт, нӳнӳлӳн ӳшкә турӳшӳштӳ ӳлӳш империальистычэски государствывлӳ сӳнзӳгӳрӳток аптӳртӳт. Пәрси дон Китӳй гань сәндәлыквлӳм пәлэ-колоньы сәндәлыквлӳ маньт.

Китӳй (тидӳн кымдыкшы 4 млн. кв. км ылэш).

Китӳй — ӳшкә вуйа ӳлӳшӳ государствы шотышты ылэш гӳнӳӳт, Китӳйӳштӳ, ӳшкә колоньыштышты ганьок империальиствлӳ хозаланат.

Китӳй Азин вадывәл вәлнӳ ылэш. Тӳштӳ 500 млн. нӳрӳ эдәм. Ти сәндәлыкӳштӳ когонжок сола хозӳйства пӳшӳ ылэш. Китӳйӳштӳ 350 млн. нӳрӳ эдәм сола хозӳйства пӳшӳм ӳштӳт. Киндӳ вӳрӳш тӳштӳ шукужымок ри-

сѣм качкыт. Китѣйѣштѣ шуку зѣмльѣжок пайарнывлѣ кидѣштѣ ылѣш. Хрѣсѣньвлѣн зѣмльѣштѣ пиш изи ѣнѣвлѣ вѣлѣ ылытат, лач пѣлѣ шужѣнок ѣлѣт.

Китѣйѣштѣш промыслѣнныстѣ когон кушкын-шѣрлѣн шошы агыл. Тѣдѣжѣт ѣчѣ шукужок импѣриальистѣичѣски сѣндѣлѣквлѣштѣш капиталѣиствлѣн кидѣштѣ ылѣш. Китѣйѣштѣшѣ промыслѣнныстѣышкы импѣриальиствлѣ ѣшкѣ капиталѣыштым оптымашкѣц пасна, ѣчѣ ак ситѣшѣжѣ Китѣйѣн пасна вѣрвлѣжѣм нѣвольѣ шывшын нѣлѣнѣт дѣ нѣлѣт. Йапонѣы, тѣнѣлѣ, Китѣйѣн Манчжурим шывшын нѣлѣн. Манчжуриѣшѣжѣ вуйта ѣшкѣ вуйаок ѣлѣшѣ Манчжоу-Го государствѣм ѣштѣн пуѣн. Китѣй гишѣн когонжок Амѣрикѣ, Йапонѣы дѣ Англиѣ государствѣвлѣ ѣшкѣ лоштышты крѣдѣлыт.

Китѣй шуку провинцѣвлѣдон пайылымы ылѣш. Провинцивлѣштѣш ѣлѣмѣшѣм войѣнный губѣрнѣтѣрвлѣ вуйлалгат, вѣктѣрѣт, каждый губѣрнѣтѣр кидѣштѣ ѣшкѣ армижѣ ылѣш. Тѣдѣндон Китѣй, формальны ик цымыр рѣспубликѣ шотышты ылѣш гѣнѣѣт, Нанкин халаштыжы цѣнтральный правѣтьѣлствы ылѣш гѣнѣѣт, лачокшым ти сѣндѣлѣкѣштѣшѣ властѣ войѣнный губѣрнѣтѣрвлѣ кидѣштѣ ылѣш, губѣрнѣтѣрвлѣштѣ салтаквлѣштѣдон со ѣшкѣ лоштышты войуйѣн ѣлѣт.

Тѣхѣнѣ лѣлѣ, йасы ѣлѣмѣшкѣц ытаралташ манын, китѣйѣштѣшѣ труйыш халык рѣволюцим ѣштѣ. 60 тѣж. нѣрѣ ѣдѣмѣн китѣйѣштѣшѣ коммунист партѣы рѣволюци вѣрц крѣдѣлмѣш пѣшѣм когон дѣ когон вуйлалта. Китѣйѣн кѣчѣвѣл вѣл покшал вѣрѣштѣ ылшы областѣвлѣштѣ рѣволюци вѣрц шалгышы труйыш халык Совѣт властѣм ѣштѣн, ти властѣ ѣндѣ 5 и готшѣн ылѣш. 1931 ин цѣлѣ китѣйѣштѣш совѣтвлѣн пѣтѣриш сѣѣзд ылын. 70 млн. ѣдѣмѣн Совѣтски Китѣйѣн сѣндѣлѣкѣштѣ 150 тѣжѣмѣн рѣгульѣрнѣй (со ылшы) армижѣ улы дѣ тишѣц пасна 500 тѣж. нѣрѣ партизан манмы салтаквлѣжѣ улы. Совѣтски Китѣйѣштѣшѣ зѣмльѣм пайарнывлѣгѣц отимайымы, хрѣсѣньвлѣлѣн пумы.

Британски Инды (тидѣн кымдыкшы 1,3 млн. кв. км ылэш).

Британски Инды Англин пиш кого колоньыжы ылэш. Тидѣ Индостан пѣлоостров мычкы дѣ Ази материкын ти пѣлоостров токыла шомы вѣрѣштѣ ылэш.

Индыштѣ 323 млн. эдем ылѣ; Индыштѣш нѣл пайыштыш кым пай эдемжѣ сола хозяйства пѣшѣм ыштѣт. Пайарнывлѣн пѣзѣрнѣккѣштѣ ылѣшѣ, пиш шѣхѣл зѣмльѣн хрѣсѣнвлѣ пиш кого нуждашты ылѣт. Киндѣ шачтымы годым тѣштѣ пиш шуку эдем шужѣнок кола.

Англи ышкѣ колоньышкыжы ышкѣмжѣн товарым вѣлѣ шывштынѣжѣ ылынат дѣ тѣшѣц сирѣом вѣлѣ ышкѣ токыжы кандѣн ылѣнѣжѣ ылынат, индыштѣшѣ промышльѣнныстылан кушкѣш шуку вѣрѣмѣ мычкок йори вольѣм путѣ. Тѣнгѣ гѣнѣѣт, импѣриѣлистычѣски война шалгымы ивлѣштѣ, индыштѣшѣ промышльѣннысть, когонжок материвлѣм кошы промышльѣннысть когон кушкѣш, анзыкыла кѣѣш тѣнгѣлѣн. Ти промышльѣннысть когонжок Бомбѣй дѣ Калькутт халавлѣштѣ ылэш. Ышкѣ хозяйстважым лѣлтѣн анзыкыла колтѣн миѣн, индыштѣшѣ буржуази, индыштѣшѣ халык ирѣккѣштѣ ылѣмѣ вѣрц, Англин пѣзѣрнѣккѣц Индым ытарымы вѣрц кредѣлнѣжѣ. Индыштѣшѣ шуку труйышы халыкшы рѣволюцим ыштѣмѣш вѣрц, буржуази ваштарѣш кредѣлмѣшкѣ когон дѣ когон гижѣн миѣ, ти кредѣлмѣшлѣн палшат. Буржуйвлѣ ваштарѣш кредѣлмѣшѣм индыштѣшѣ прольѣтариѣт вѣктѣрѣ, вуйлалта. Индыштѣ социѣлистычѣски рѣволюци ынжѣ сѣнгѣ манын, буржуйвлѣм шин, карандѣн шумашкѣц лѣдѣн шѣцшѣ — индыштѣшѣ буржуази, Англиштѣшѣ буржуазидон тосым кыча, Англи ыштѣн миѣ польѣтыик сѣм пѣшѣлѣн палша.

Ындѣ остаткаѣшѣжѣ, пѣч вѣкѣлѣжѣ — Австралийштѣ, Африкѣштѣ дѣ Кѣчѣвѣл вѣл Америкѣштѣ польѣтыик шоттон маханѣ ылѣмѣшѣштѣ ылмы гишѣн изиш кѣлѣсѣнѣ.

Австралы Ышкэок управльйэн Ылышы, Британски им-
пэрин колоньыжы ылэш. Импэриальистычэски война эр-
тымькы хозяйстважым, Австралы Ышкэок пүлэ пингидэм-
дэнэт, тэнгэ Ыштымжыдон польтык сэмдон Ылымаш-
тыжы пүлэ Ышкэ вуйаок Ылэш тынгальн.

Африкын кого, кымда матьэрикышты шукужок шим
расы шачышын эдэмвлэ Ылэт. Африкышты цилэ вэрэ
ганьок, импэриальистычэски кого сәндәлыквлән: Францин,
Англын дә Итальян колоньывлашты ылыт.

Африкын цилэ йытпэл вэл дон вадывэл ложы дә пок-
шал вәрйн ик мазар вәржым Франци шывшын нәлын,
Италийжы — Африкын йытпэл вэлжым шывшын нәлын.
Средиземный тагыжгыц Африкын кэчывәл вәлныш мы-
чашыжы йактэ, Африкын Ирвэл вәлныш цилэ вәржыгә
манаш лиэш — Англи кидышты ылэш.

Кэчывәл вэл Амэрикышты тамазар государтвы ылэш.
Ты государтвывлэ вуйта Ышкэ вуйаок, Ышкэ турэшышты
ылэт, Ышкэ вуйаок Ылымашыштым такэш вэлэ шотлымла,
лачокшы гынь, хозяйства сәмынь Ылымашышты Англи
дон Амэрикын Сойэдыньонный штатвлән кит лывәлны
ылыт. Англи дон Амэрикын Сойэдыньонный штатвләжы
Кэчывәл вэл Амэрикыштыш государтвывләшты хоза лимы
вэрцын, ныным Англи әль АСШ-влэ Ышкэ вәкы
сәртән кәртмышты вэрцын лоштышты крәдәлыт.

ВУЙЛЫМАШ

I. Зэмля шар.

	Стр.
Горизонт дон горизонтын вэлвләжы	3
Зэмляан формыжы	5
Суткашты зэмляан сярнымыжы	7
Ик и мыч зэмляан сярнымыжы	9
Кэчын систьемыжы	10
Зэмля лимаш	11
Рэлыги науки ваштарэш ылэш	12

II. План дон карты.

Планым йштймаш	14
Планэш анжыктымы прэдмэвләм пәлымаш	17
Ровочый дон колхознык планым лыдын мыштышашлык ылыт	18
Глобус дон карты	20
Пэлшар картышты мам ужаш лиэш	21
Карты вьлән малан градус сәткәм йштймлә	22
Географически карты плангыц мадон айырлалтэш	24
Малан картывләм йштят	25
СССР дә капитальистычески кого государстввлә зэмля вьлнй ылымы вәрйшты	26

III. Зэмляан комжы.

Зэмля шарын комжы кымыт ылэш	27
Зэмляан пингидй комжы магыц лин.	—
Зэмля шар көргыштйш вэшчэствавлә махань ылыт	28
Массивно-кристаллычески породывлә кыцэ лит	—
Кырык породывлә шәләнымаш, шуалгымаш	29
Вьт дон мардэж зэмля вьлвәлым кыцэ вашталтат	—
Зэмля ком кыцэ тәрвәнылэш	33
Зэмля йрйшкәйтмаш	37
Вулканвлә ма ылыт	—
Төрәмвлә махань ылыт	39
Рок лошты махань пайдавлә ылыт	—

IV. Окэянвлә дон тангыжвлә.

Тангыж дон сир пайылалтмаш	40
Островлә маханьвлә ылыт	42
Окэянвлә дон тангыжвлә вьтгон кашмы йажо корны ылыт	44
Тангыж вьт махань ылэш	46
Тангыж вьт вәргыц-вәрыш кыцэ йога	—
Тангыжвлән тэммаш дон пычмаш	48
Тангыж и махань ылэш	—
Тангыжвләштйшй животныйвлә дон кушкышвлә әдәмлән ма- лын кәрәл ылыт	49

V. Рэкавлә дон йәрвлә.

Стр.

Рэкавлә. Рэкан систьэмйжы ма ыләш дә рэкаштйш вйт кы- шәц погына	50
Халык хозайствалан рэкавлә малын кәрәл ылыт	52
Йәрвлә	54

VI. Кльимат.

Игәчй дон кльимат	56
Халык хозайствалан кльиматын кәрәлжы	57
Кльиматкыц лишй худавләдон крәдәлмәш	58
Широта кльиматын сәмбйнь ылмыжы. Кльимат пойасвлә	59
Контыньюэнтальный дон тангыж кльимат	61
Зәмльә шар вйльнй йур йурмаш, лым лыммаш кыцә пайыл- алтәш	63

VII. Зәмльә шарыштыш вйльвәл рок сәмбйнь кушкышан вәрвлә.

Вйльвәл рокәш кушкыш кушмаш вәрвлә кыцә лин миәт	64
Тундра	—
Шйргй полоса	68
Стәп	70
Тропик донышы область	72
Пустинвлә	73
Тропик областывлә	74

VIII. Зәмльә шар вйльнй ылйшы халык.

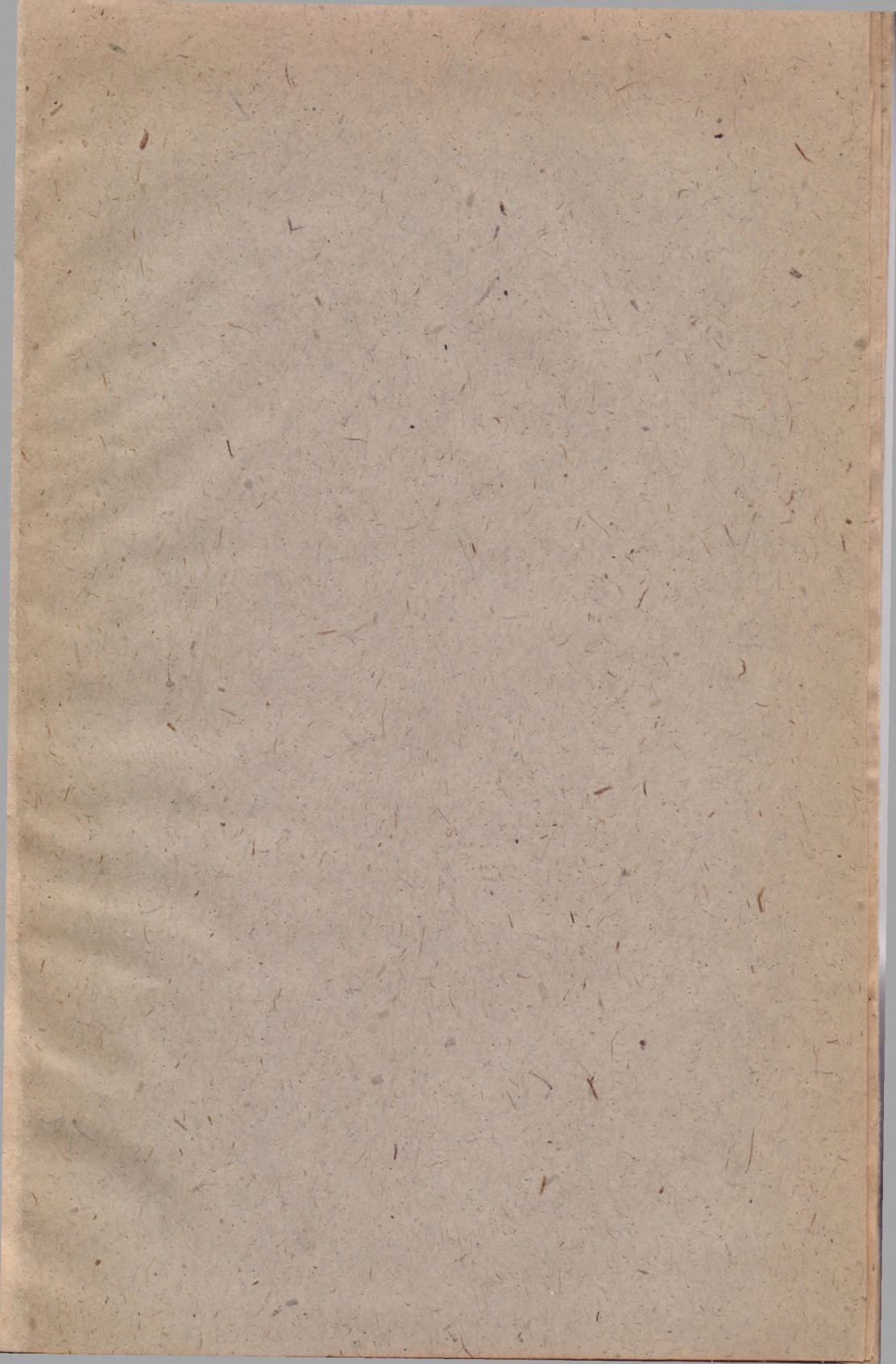
Халык шот дә тйдйн чакшы	76
Халык шукәм мимәш	80
Эдәм расывлә	—

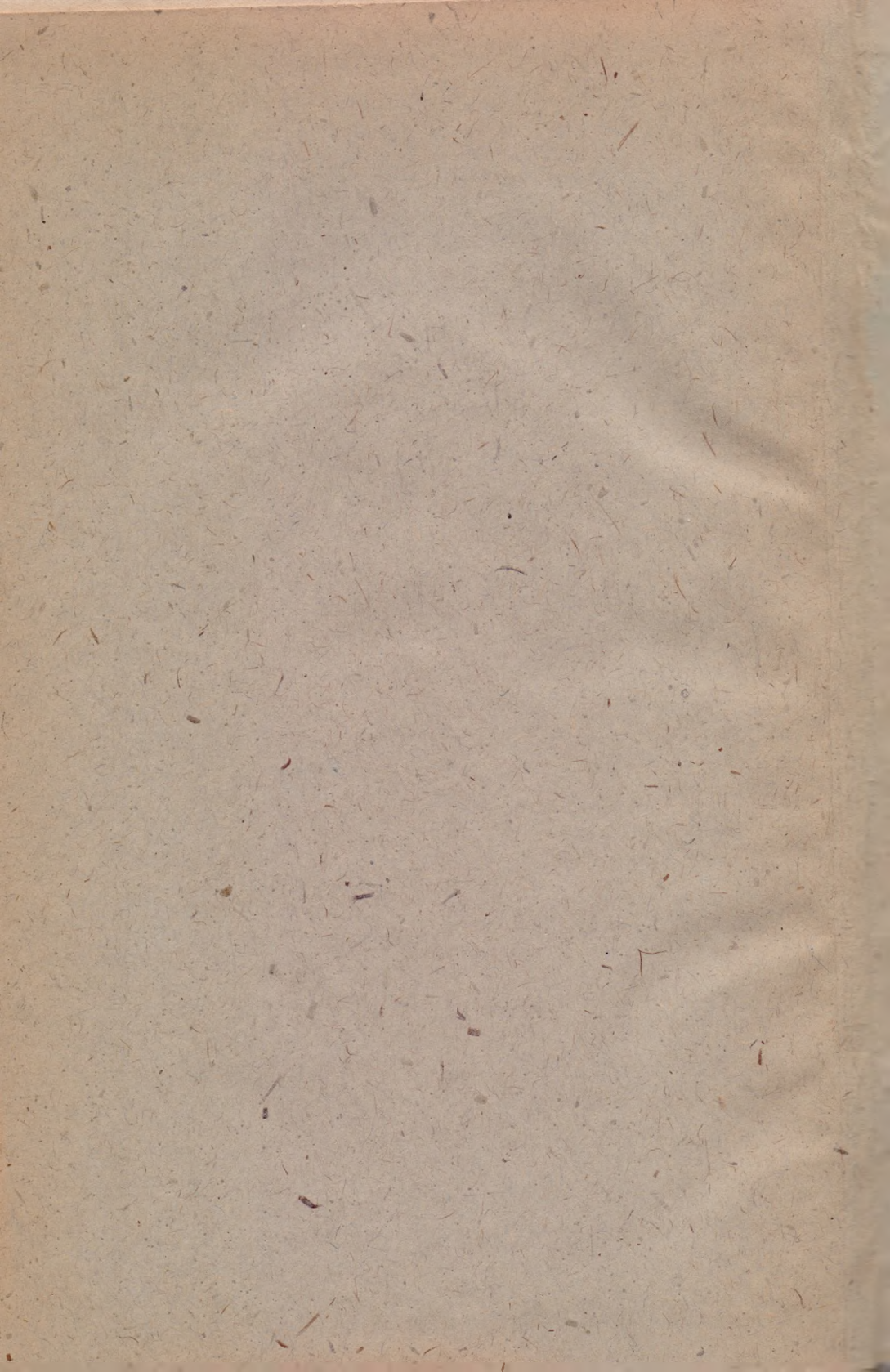
IX. СССР-ын природы условижы махань ыләш.

Географи шоттон СССР махань вәрйштй ыләш	83
СССР-ын зәмльә вйльвәлжы махань ыләш	86
СССР-ын рокло пайдавләжы	87
СССР-ын йәрвләжы	91
СССР-ын рэкавләжы	—
СССР-ын кльиматшы	93
СССР-ын халыкшы	95

X. Капитальистьичәски сәндәлйквлә.

Империальистьичәски кого сәндәлйквлә	99
Америкйн Сойәдьяньонный штатвләштй	100
Англы	102
Франци	104
Гәрманы	—
Йапоньы	105
Капитальистьичәски мол сәндәлйквлә	106
Пәлэ-колоньы дон колоньы сәндәлйквлә	107
Китай	—
Британски Инды	109

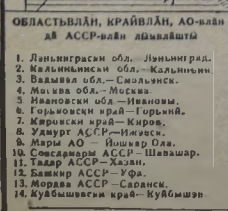

**Коговләм тымдымы географи кнъигәштѣ тәхәнъ
самыньвлә линйт:**

Стр.	Строка	Сирымб	Лытыла
3	14 ұлыц	мъныт	маныт
4	3 кұшбц	,	.
9	3 "	вадэш ир	вадэш поздан
20	19 "	ылэш.	ылыт.
26	3 "	вәрьштѣ?	вәрьштѣ.
37	4 "	зэмльән	Зэмльән
37	8 "	Йайонышты	Йапоньышты
43	4 "	островвләэш,	островяләштѣ,
59	1 "	Широта клыматын сәмбнь	Широта сәмбнь клы- матын
59	3 "	Зэмльә кэчѣ	Кэчѣ зэмльә
63	5 "	пайасышты	пойасышты
80	5 "	сәндәлѣклән	сәндәлѣквләштѣ
85	4 "	Ирвл	Ирвэл

МАСШТАБ
1 см = 220 км

220 0 220 440 660 км

- ОБЛАСТЬЯЛАН, КРАЙЯЛАН, АО-ялан
дә АССР-ялан аймакшый
1. Ленинградский обл. - Ленинград.
 2. Калининский обл. - Калинин.
 3. Владимирский обл. - Владимир.
 4. Московская обл. - Москва.
 5. Ивановский обл. - Иваново.
 6. Горьковский край - Горький.
 7. Кировский край - Киров.
 8. Удмурт АССР - Ижевск.
 9. Марий АО - Йошкар-Ола.
 10. Соездари АССР - Шавашар.
 11. Татар АССР - Хазан.
 12. Башкир АССР - Уфа.
 13. Мордовия АССР - Санданс.
 14. Кузбашинский край - Кузбашер.

-
- АФГАНИСТАН
15. Ординбургский обл. — Ординбург.
16. Курган обл. — Курск.
17. Норинжский обл. — Норинж.

18. Саратовский край — Саратов
и Поволжьи пембидлан АССР —
Энгельс.

20. Сталинградский край — Сталинград
21. Калмык АО — Элиста
22. Хакасия — Тарбагатай край — Ростов
23. Адыгейский АО — Краснодар
24. Киринский АССР — Симферополь
25. Ингушвл край кавказ край — Пятигорск
26. Чукотский АО — Сулейман
27. Карачаевский АО — Микополь-Шахмат
28. Кабардинский Багдарский АО — Налчич
29. Ингушвл вад останкии АО — Орджоникидзе
30. Чечено-Ингушский АО — Грозный
31. Дагестанский АССР — Махач-Кала
32. Язырский АО — Ширванджан
33. Овротский АО — Овер-Тура
34. Ахакский АО — Абакан

33. Горнобадакшанский АО - Хорго,
36. Коми-пирмский нац округ - Кулун,
ЗСФСР
37. Казахская АССР - Семейский АО - Семей,
38. Абхазский ССР - Сухум.
39. Грузинский ССР - Тифлис.
40. Молдавский АССР - Тирасполь,
41. Азербайджанский ССР - Баку.
42. Армянский ССР - Ереван.
43. Нагорнокарабахский АО - Степанакерт,
44. Нахичеванский АССР - Нахичевань,
УССР
45. Молдавский АССР - Тирасполь.

-
- дмкар.
- дальний кар.
- близкий кар.
- граница
- Государственный
Солуный
Область вон...
АСР-вдн дон А
Обл. влкн
Киртин корын
Ищ округ. влкн

МИНСК	ССР централь
ГОРЬКИЙ	Областной дом
крайний центр
КАЗАНЬ	АССР централь
Ижевск	Авт. Обл. централь
Омск	Мол. крайний дом
крайний север

- КАЛАШЛА
- 50 000-гачи чыдаы адамын
 - 50 000-гачи 100 000 адам йафта
 - 100 000-гачи 500 000 адам джыт
 - 500 000-гачи шукы адамын
- Т Пылазбайдын йеи кысы
размещенный

МАСШТАБ 1:100 000 000
 0 1000 2000 3000 4000 КМ

Цена 8³ коп.

У. б. н.

М. ПОТЕМКИН и П. ТЕРЕХОВ

ГЕОГРАФИЯ

Учебник
для начальной школы
взрослых

На горно-марийском яз.